

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÇOCUKTA MANEVİYAT VE ALLAH
TASAVVURUNUN GELİŞİMİNİN İNCELENMESİ:
CHILD FAİTH ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN   **HAZIRLAYAN**
Doç. Dr. İbrahim AŞLAMACI   **Hülya BAŞTÜRK**

Malatya, 2022

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ÇOCUKTA MANEVİYAT VE ALLAH TASAVVURUNUN GELİŞİMİNİN
İNCELENMESİ: CHİLD FAİTH ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. İbrahim AŞLAMACI

Hazırlayan: Hülya BAŞTÜRK

Malatya- 2022

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Çocukta Maneviyat ve Allah Tasavvurunun Gelişiminin İncelenmesi: Child Faith Örneği” başlıklı bu çalışmayı, baştan sona kadar danışmanım Doç. Dr. İbrahim Aşlamacı'nın sorumluluğunda tamamladığımı, verilerin toplanması ve analiz edilmesinde hiç kimseden yardım almadığımı, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı beyan ederim.

Hülya BAŞTÜRK

TEŞEKKÜR SAYFASI

Araştırma sürecim boyunca değerli bilgi ve birikimleriyle yolumu aydınlatan, tavsiyeleriyle yön veren ve çalışmamı tamamlayabilmem için her zaman cesaretlendiren sayın danışman hocam Doç. Dr. İbrahim Aşlamacı'ya; konu seçiminde yol gösteren, gerekli kaynaklara erişmemi sağlayan ve tavsiyelerine ihtiyaç duyduğum her zamanda değerli vaktini benim için ayıran sayın hocam Prof. Dr. Cemil Oruç'a; tez savunmamda jüri olarak sunduğu katkılardan ötürü sayın Doç. Dr. Tuncay Karateke'ye; maddi ve manevi desteklerini ömrüm boyunca yanımda hissettiğim sevgili anneme, babama ve kardeşlerime; her işimde desteklerini hissettiğim, motivasyon kaynağı olan değerli arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, çocukların manevi gelişimlerinin ve Allah tasavvurlarının gelişiminin incelenmesi ve ebeveynlerin çocuklarını dini ve manevi açıdan beslemek için ihtiyaç duydukları tavsiyeleri ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Donald Ratcliff ve eşi Brenda Ratcliff'in kaleme aldıkları "ChildFaith: Experiencing God and Spiritual Growth with Your Children" adlı eser incelenmiştir. Araştırma, giriş bölümüyle birlikte üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın problemi, konusu, önemi, yöntemi, kapsam ve sınırlılıkları açıklanmıştır. Sonraki bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur. Araştırmada sıkça kullanılan maneviyat, manevi gelişim ve Allah tasavvuru kavramları bu bölümde açıklanmıştır. Üçüncü bölümde söz konusu kitap hakkında genel bir bilgilendirmeden sonra kitap, belirlenen kriterler açısından incelenmiştir. İncelemenin sonucunda, çocuklarına din ve maneviyat eğitimi vermek isteyen ebeveynlere yönelik birtakım tavsiyelere ulaşılmıştır. Bu tavsiyeler kitapta olduğu gibi araştırmada da detaylandırılmıştır. Sonuç kısmında, incelenen kitabın çocukların dini manevi gelişimlerine ve Allah tasavvurlarına getirdiği bakış açılarına yer verilmiştir. Son olarak, bu kısımda, kitaptaki tavsiyelere dayanarak Müslüman ebeveynlere çocuk din eğitimi konusunda önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Manevi Gelişim, Din Eğitimi

ABSTRACT

The purpose of this research is to examine the spiritual development of children and the development of their conception of God, and to reveal the advice that parents need to nourish their children religiously and spiritually. For this purpose, “ChildFaith: Experiencing God and Spiritual Growth with Your Children” written by Donald Ratcliff and his wife Brenda Ratcliff is examined. The research consists of three parts with an introduction. In the introduction, the problem, subject, importance, method, scope and limitations of the research are explained. In the next part, the conceptual framework of the research is established. The concepts of spirituality, spiritual development and the conception of Allah, which are frequently used in research, are explained in this part. In the third part, after a general information about the book in question, the book is examined in terms of the determined criteria. As a result of the study, a number of recommendations were found for parents who want to teach their children religion and spirituality. These recommendations are detailed in the research as well as in the book. In the conclusion part, the perspectives of the book examined on the religious spiritual development of children and their conceptions of Allah are included. Finally, in this part, based on the recommendations in the book, recommendations are made to Muslim parents on child religious education.

Key Words: Child, Spiritual Development, Religious Education

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
TEŞEKKÜR SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
I.BÖLÜM.....	1
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Problemi.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
3.Araştırmanın Yöntemi.....	4
4.Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	4
II. BÖLÜM	6
ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE MANEVİ GELİŞİM VE ALLAH TASAVVURU	6
2.1. Maneviyatın Tanımı.....	6
2.2. Manevi Gelişim.....	10
2.3. Allah Tasavvuru	20
III. BÖLÜM.....	26
“CHILDFaITH” ADLI ESERİN DİNİ-MANEVİ GELİŞİM SÜREÇLERİ VE DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	26
3.1. ChildFaith Kitabına Genel Bir Bakış	26
3.2. Manevi Gelişim ve Manevi Deneyimler	28
3.2.1. Yaşa Bağlı Manevi Gelişim (Stage-Centered).....	28
3.2.2. Yaşa Bağlı Olmayan Manevi Gelişim	31
3.2.3. Çocukların Manevi Deneyimleri	32

3.3. Bebeklik Dönemi	35
3.3.1. Doğum Öncesi: Çocuğun Manevi Gelişimi İçin Hazırlanmak	35
3.3.2. Mizaç ve İnanç	36
3.3.3. Güven Üzerine Kurulu İnanç	38
3.3.4. Tanrı'ya İlişkin Hisler	39
3.3.5. Bebeklerin Manevi Deneyimleri	41
3.3.6. Bebeklerin Örnekliği	42
3.4. Erken Çocukluk Dönemi	43
3.4.1. Oyuncaklar ve Tanrı	43
3.4.2. Tanrı Tasavvuru Olarak Ebeveyn	45
3.4.3. Erken Çocukluk Döneminde Tanrı'yı ve Melekleri Deneyimlemek	46
3.4.4. Çocuklarla İnanıcı Paylaşmak	46
3.4.5. Okul Öncesi Dönemindeki Çocuğu Eğitmek İçin Yönergeler	47
3.4.6. Okul Öncesi Çocuğunun Tanrı Deneyimini Teşvik Etmek	50
3.4.7. Günah Farkındalığı ve Suçluluk Duygusu	52
3.5. Çocukluk Dönemi	53
3.5.1. Çocuk Olmak	54
3.5.2. Kendini Çocukla Paylaşmak	55
3.5.3. Manevi Sarmallar	55
3.5.4. Çocuğun İnançını Eyleme Dökmek	56
3.6. Çocuklar İçin Din ve Maneviyat Eğitimi Uygulamaları	57
3.6.1. Kışaları Anlatmak, Canlandırmak ve Uygulamak	57
3.6.1.1. Etkili Hikâye Anlatıcılığı	57
3.6.1.2. Kışaları Canlandırmak	59
3.6.1.2.1. Canlandırma Uygulamaları, Rol Yapma ve Aile Kuklaları	61
3.6.1.3. Ezber Yapmak	64

3.6.1.4. Pantomim	64
3.6.1.5. Oyunlar Oynamak	64
3.6.1.6. Bir Hikâyeyi Resimlemek, Yeniden Anlatmak ve Tartışmak	65
3.1.6.7. Örnek Olay Oluşturma	66
3.6.1.8. Yaratıcı için Yaratıcı Yazma	67
3.6.1.9. Müzik	67
3.6.1.10. Sanat Eseri: Çizimler, Resimler ve El Sanatları.....	68
3.6.1.11. İnternet Kullanımı.....	69
3.6.1.12. Dans	70
3.6.2. Çocuk Ritüelleri	71
3.6.2.1. Sağlıklı Ailelerin Ritüelleri	71
3.6.2.2. Çocukların Doğal Ritüelleri.....	72
3.6.2.3. Günlük ve Haftalık İnanç Ritüelleri	72
3.6.3. Dini Bayramlar	73
3.6.4. Çocuk, Ebeveyn ve Kilise	74
3.6.4.1. Manevi Mentorlar	76
3.6.4.2. Kilise Etkisi	77
3.6.5. Aile Gezileri	78
3.6.5.1. Yaz Okulu ve Kamplar	78
3.6.5.2. Drama, Müzik ve Televizyon	79
3.6.5.3. Çiftlikler ve Diğer Mekânlar	80
3.6.6. Potansiyel İnanç Partnerleri: Kardeşler, Büyükanne, Büyükbabalar ve Arkadaşlar	82
3.6.6.1. Kardeşler	82
3.6.6.2. Çocuk Kültürü	83
3.6.6.3. Büyükanne ve Büyükbabalar	86

3.6.6.4. Arkadaşların Maneviyata Etkisi.....	87
3.6.6.5 Manevi Gelişim ve Okul.....	89
IV. BÖLÜM.....	94
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	94
KAYNAKÇA.....	102

I.BÖLÜM

GİRİŞ

1.Araştırmanın Problemi

Çocuk maneviyatı, uzun yıllar boyunca psikoloji ve pedagoji alanlarında çalışan araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiş bir konudur. Maneviyatın dinle olan ilişkisi, deney ve gözlemlerle anlaşılmasının ve ölçülebilmesinin zor olması gibi nedenlerden ötürü bu konunun ihmal edildiği düşünülmektedir. Bilimsel bir zeminde tartışılmış olmasa da maneviyat konusu, olgun dindarlığın temeli olması nedeniyle uzun yıllardır, dinle ilgilenenlerin ilgi odağında olmuştur. Ancak son yüzyılda bilimsel çalışmalarda da maneviyat konusuna ilginin arttığı görülmektedir. Bir çocuğun dindar bir ailede büyümüş olsa da olmasa da manevi duygu ve düşüncelere sahip olduğunu savunan araştırmacılar tarafından bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu araştırmalarda, maneviyat konusunun tamamen dini veya tamamen psikolojik bir mesele olarak ele alınmasının doğru olmadığı, konunun bütüncül bir bakış açısıyla incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Maneviyat konusu, çocuğun gerçek potansiyelini ortaya çıkarabilmesi, anlam arayışına yol göstermesi ve esenlik içerisinde bir yaşam sürmesine katkı sağlaması nedeniyle oldukça önemli bir konu haline gelmiştir.

Çocuk gelişimine dair yapılan çalışmalar, gelişimin birçok alanına odaklanmıştır. Araştırmacılar bilişsel gelişimden duygusal gelişime, toplumsal gelişimden ahlaki gelişime kadar birçok konuda, çocukların bu alanlarda nasıl değişip geliştiğini inceleyen çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu alanlara nazaran daha az olsa da dini gelişimle ilgili çalışmalar da mevcuttur. Fowler, Goldman ve Elkind'in inanç gelişimi ve dini düşüncenin gelişimi hakkında yaptıkları çalışmalar bu alanda en çok bilinen çalışmalardır (Oruç, 2013). Bu çalışmaların çoğunda bilişsel gelişim kuramının yöntemleri uygulanmıştır ve dinle maneviyat arasındaki bağlantıdan ötürü aynı yaklaşımın manevi gelişime de uygulanması söz konusu olmuştur. Ancak bilişsel gelişim kuramının dini ve manevi gelişim alanında söylenecek son söz olmadığını savunan araştırmacılar bu konuya yeni yaklaşımlar getirmişlerdir.

Çocuklarda Allah tasavvuru, dini ve manevi gelişiminin temeli olarak görülmüştür. Araştırmacılar, çocukların sahip olduğu Allah tasavvurunun, dini ve manevi gelişimlerini büyük ölçüde şekillendirdiğini savunmuşlardır (Köylü & Oruç, 2017).

Olumsuz bir Allah kavramı geliştirmiş çocukların din ve maneviyat konularında uzaklaştığı; olumlu Allah kavramına sahip çocukların ise sağlıklı dini ve manevi gelişim gösterdikleri vurgulanmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Çocukların bu konuda sağlıklı gelişim gösterebilmeleri için temel olarak ebeveynleri tarafından desteklenmeye ihtiyaçları vardır. Çünkü çocuklar duygularını, düşüncelerini ve tecrübelerini öncelikle aile içinde kazanırlar.

Yapılan araştırmalar, ailelerin çocukların dini ve manevi gelişimlerini nasıl besleyecekleri konusunda pek fazla fikir sahibi olmadıklarını göstermiştir. Ancak ebeveynlerin çocuklarına uygun din ve maneviyat eğitimi verebilmeleri için bu konuda ciddi yönlendirmelere ihtiyaçları vardır. Araştırmacı Donald Ratcliff ve eşi Brenda Ratcliff bu amaçla ebeveynler için “*ChildFaith: Experiencing God and Spiritual Growth with Your Children*” adlı eserlerini ortaya koymuşlardır.

Bu araştırmanın temel problemi, “Child Faith” adlı kitabın örnekliğinde çocukların maneviyatlarının ve Allah tasavvurlarının nasıl geliştiği ve bu süreçlerin ebeveynler/yetişkinler tarafından nasıl desteklenebileceği sorusudur. Alt problemler şu şekildedir:

1. Çocuklar dinle ilgili soyut kavramlar hakkında düşünebilirler mi?
2. Din ve maneviyat eğitimi için yaş önemli midir?
3. Çocuklar ne tür manevi deneyimlere sahip olabilirler?
4. Bebeklik döneminde manevi gelişim nasıldır?
5. Erken çocukluk döneminde manevi gelişim nasıldır?
6. Çocukluk döneminde manevi gelişim nasıldır?
7. Din ve maneviyat eğitimi için genel ilkeler ve yöntemler nelerdir?
8. Hangi genel yöntemlerin uygulanması İslam dini açısından uygundur?

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, çocukların manevi gelişimlerinin nasıl olduğunun ve onları dini ve manevi açıdan besleme yöntemlerinin tespit edilebilmesi doğrultusunda Donald ve Brenda Ratcliff’in “Child Faith” adlı eserlerinin incelenmesidir. Ratclifflerin

bu eseri kaleme almadaki amaçlarının ebeveynlere din ve maneviyat eğitimi konusunda yol göstermek olması gibi bu araştırmanın bir amacı da din ve maneviyat eğitiminde ebeveynlere ve diğer yetişkinlere çeşitli, alternatif yöntemler sunmaktır. Eserin yazarları maneviyat ve din eğitimini Hristiyan bakış açısıyla incelemişler ve yöntemlerini buna göre oluşturmuşlardır. Bu araştırmanın bir diğer amacı, onların sunduğu yöntemlerden din eğitimine yönelik genel ilkeler oluşturulması ve yöntemlerinin İslam dini açısından uygulanabilir olanlarının tespit edilmesidir.

Bu kitabı benzerlerinden ayıran güçlü yönleri vardır. Hem eğitimci hem ebeveyn olan Ratclifflerin kitapta sunmuş oldukları tavsiyelerin gerek kendi çocukluklarında yaşadıkları deneyimlere gerekse çocuklarını yetiştirirken sahip oldukları deneyimlere dayanması oldukça önemlidir. Eser, uzun yıllara dayanan tecrübelerin sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca eserde hem pratiğe hem teoriğe hitap eden dini ve bilimsel kaynaklardan yararlanılmıştır. Teoriyi ve pratiği birleştiren bu eserin incelenmesi çalışmanın önemli bir yönüdür.

Ratcliffler bu çalışmayı, dini ve manevi gelişim konularında araştırma yapanların çoğu gibi, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına dayandırmamışlar ve hatta bu kurama eleştirilerde bulunmuşlardır. Çocukların on bir yaşından önce soyut kavramları anlayamayacakları ve dolayısıyla bir Tanrı tasavvuru geliştiremeyecekleri, bu yaşa kadar dini ve manevi eğitimden uzak tutulmaları gerektiği anlayışına karşı çıkmışlar ve bunun böyle olmadığını kendi tecrübeleri üzerinden savunmuşlardır. Klasik araştırmalardan farklı bir yöntem izleyen bu eserin incelenmesi, araştırmanın diğer önemli bir yönüdür.

Kitapta maneviyatı geliştirmenin yollarına dair sadece tavsiyeler verilmemiş, aynı zamanda tavsiye edilen yöntemler detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Örneğin, din ve maneviyat eğitiminde kıssaların etkin bir şekilde kullanılması tavsiye edilmiştir. Ardından kıssaların en etkin şekilde çocuklara aktarılabilmesi için birçok metot sıralanmıştır. Bunlardan biri kukla kullanımıdır ve araştırmacılar kuklada bulunması gereken özelliklerden kuklacının jest ve mimiklerine kadar birçok detayı kitapta vermişlerdir. Buna benzer şekilde, verilen diğer tavsiyeler de okuyucuların anlayıp uygulayabilmeleri için oldukça detaylandırılmıştır.

Bu araştırmanın; çocuk maneviyatı gerçekliğinin ve manevi gelişimin anlaşılması, sağlıklı din ve maneviyat eğitimi vermenin yollarının tespit edilip ortaya konulması, bu

noktada ebeveynlere ve dięer yetiřkinlere dūřen sorumlulukların belirlenmesi noktasında ebeveynlere, yetiřkinlere ve literatūre katkıda bulunması umulmaktadır.

3.Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada; sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemlerinden biri olup araştırılması gereken olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2021). Araştırmanın ikinci bölümünde, incelenen kitaptaki verilerin anlaşılmasına katkı sağlama amacıyla kavramsal çerçeve ortaya koyulmuştur. Maneviyat, manevi gelişim ve Allah tasavvuru kavramlarıyla ilgili veriler, yerli ve yabancı literatürün taranması ile elde edilmiş ve uygun bölümlere yerleştirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümüne söz konusu eser ve eserin yazarları hakkında kısa bilgiler verilerek başlanmış ve kitapta yer alan verilerin içerik analizi yöntemine göre analize ve yorumlamaya tabi tutulmasıyla devam edilmiştir. Bazı kısımlarda, verilerin doğrudan alıntı yapılarak alınması dayanan betimsel analiz yaklaşımı kullanılırken bazı kısımlarda, verilerdeki kavram ve temaların belirlenmesi ve aralarındaki ilişkisinin açıklanmasına dayanan sistematik analiz yaklaşımı kullanılmıştır. Analizler sonucunda ortaya çıkan metnin yorumlanması da analizin son aşamasını oluşturmuştur (Kümbetoğlu, 2008).

Üçüncü bölümün alt başlıkları oluşturulurken büyük oranda Ratclifflerin kitabında kullanılan başlıklara sadık kalınmıştır. Birebir aynı başlığı kullanmanın başlık-içerik uyumsuzluğu meydana getirdiği durumlarda başlıklar yorumlanarak kullanılmıştır. Kitabın orijinal dilinin İngilizce olması ve kullanılan kavramların dile, kültüre ve Hristiyan geleneğine ait olması ve nedeniyle bazı kavramların Türkçe'ye literal bir şekilde tercüme edilmesi mümkün olmamıştır. Bunun yerine en uygun görülen ifadelerin kullanılması tercih edilmiştir.

Son olarak, sunulan din ve maneviyat eğitimi yöntemlerinin İslam din eğitiminde uygulanabilirliğine dair yorumlamalara sonuç kısmında yer verilmiştir.

4.Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu araştırma, Donald ve Brenda Ratcliff'in "ChildFaith" adlı eserlerinin manevi gelişim, Allah tasavvuru, din ve maneviyat eğitimi açılarından incelenmesini

içermektedir. Araştırma; tanımlanması zor görülen maneviyat kavramının tanımlarını ve boyutlarını, manevi gelişim konusunda yapılan araştırmaları ve kuramcılarının görüşlerini, Allah tasavvurunun gelişiminin nasıl olduğunu, çocukların dini ve manevi gelişimlerini desteklemek için sunulan yöntemleri ve araçlarını kapsamaktadır.

Araştırmada sunulan din ve maneviyat eğitime yönelik yöntemler “Child Faith” adlı kitabının sunduklarıyla sınırlıdır. Ancak bu kitaptaki verilerin tamamı araştırmaya dâhil edilmemiştir. Bazı veriler araştırmanın konusuyla ilgisiz bulunmuştur ve bazı verilerin tamamen Hristiyan teolojine ait olması nedeniyle genel din eğitiminde bir karşılık bulamayacakları düşünülmüş ve bu sebeple kapsam dışı bırakılmıştır. Kitap sadece, çocukların manevi gelişimleri ve Allah tasavvurları bakımından incelenmiştir.

II. BÖLÜM

ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE MANEVİ GELİŞİM VE ALLAH TASAVVURU

2.1. Maneviyatın Tanımı

Manevi kelimesi, sözlükte; “görülmeven, duyularla sezilebilen, ruhani, tinsel, maddi karşıtı” şeklinde tanımlanmıştır (TDK Sözlüğü: <https://sozluk.gov.tr>). Maneviyat, Arapça kökenli manevi kelimesinin çoğuludur (Mutçalı, 1995). Manevi kelimesinin İngilizce karşılığı olan “spiritual” sözcüğü, “derin duygu ve inançlarla, özellikle dini inançlarla ilgili olan şey” olarak tanımlanmaktadır ve ruh anlamına gelen “spirit” kelimesinden türemiştir (Cambridge Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/spirituality>).

Maneviyat ve din kavramları yıllarca ihmal edildikten sonra bir süredir yoğun ilgi çekmektedir. Ancak artan ilgiye bu kavramların anlamları hakkındaki sorular eşlik etmiştir. Maneviyat, çok boyutlu olması ve kişisel deneyimleri içermesi nedeniyle açıklanması zor bir kavram olarak kabul edilmiştir. Zinnbauer ve arkadaşları (Zinnbauer vd., 1999), bazı din psikologlarının maneviyat tanımlarını incelemişler ve şu şekilde aktarmışlardır:

Benner (1989): Tanrı'nın kendisiyle bir ilişkiye yönelik zarif çağrısına insan yanıtı.

Elkins, Hedstrom, Hughes, Leaf ve Saunders (1988): Aşkın bir boyutun farkındalığıyla ortaya çıkan ve benlik, yaşam ve kişinin nihai olarak kabul ettiği her şeyle ilgili belirli, tanımlanabilir değerlerle karakterize edilen bir var olma ve deneyimleme yolu.

Shafranske ve Gorsuch (1984): İnsan deneyiminde aşkın bir boyut . . . bireyin kişisel varoluşun anlamını sorguladığı ve benliği daha geniş bir ontolojik bağlam içine yerleştirmeye çalıştığı anlarda keşfedilir.

Vaughan (1991): Kutsalın öznel bir deneyimi.

Maneviyatı tanımlamanın zor olma sebeplerinden biri de çok boyutlu olmasıdır. Araştırmacıların çoğu, maneviyatın çok alanı olduğu hususunda fikir birliği içerisinde. Araştırmacı Scott, sosyal bilimler araştırmalarında yer alan dindarlık ve maneviyat tanımlarının içeriğini analiz etmiştir ve analizi sonucunda dindarlık ve maneviyat

tanımlarının genellikle dokuz kategoriye eşit bir şekilde ayrıldığını belirtmiştir (akt. Zinnbauer vd., 1999). Kategoriler şu şekildedir:

1. Bir şeye bağlı olmaya veya onunla ilişki kurmaya yönelik tecrübeler
2. Bir şeye artan bağlılığa yol açan süreçler
3. Kutsal veya seküler bir şeye davranışsal tepkiler
4. Düşünce sistemleri veya inanç grupları
5. Geleneksel kurumsal yapılar veya örgütsel yapılar
6. Keyifli olma halleri
7. Kutsal, aşkın ve benzerlerine inançlar
8. Aşkınlık olma girişimleri veya kapasiteleri
9. Varoluşsal sorulara veya problemlere duyulan merak

Çeşitli alanlarla ilişkili olmasına rağmen maneviyat, insan ile yüce; somut ile soyut ve insan ile Tanrı arasındaki bağlantıyı ele aldığı için büyük ölçüde din ve dindarlıkla ilişkili görülmüştür. Bu nedenle, maneviyat tipik olarak Tanrı'ya yakınlık, kurumsal inançlar ve dini uygulamalar gibi geleneksel dindarlık ölçüleriyle bağlantılıdır. Din ve maneviyat hakkında sorular içeren ve 1.422 Amerikalı yetişkinin cevapladığı ankete göre kişilerin dindarlık ve maneviyat algıları arasında yüksek korelasyon bulunmuştur (Shahabi vd., 2002). Maneviyat üzerine yapılan araştırmaların incelenmesi, maneviyat ve dindarlık arasındaki ilişkiye üç farklı yaklaşım sunar: Maneviyatı dindarlığın ayrılmaz bir parçası olarak gören araştırmacılar, maneviyatı dindarlardan ayrı görenler ve maneviyatı dindarlıkla eşanlamlı olarak görenler (Gross, 2006).

Hull maneviyat ve din kavramlarını bağlantılı olarak ele almış araştırmacılardandır. Maneviyat ve dini, birbirinin içine geçmiş daireler olarak tanımlamıştır. Ona göre maneviyat daha kapsamlı bir kavramdır ve dini içerir. Dini olan her şey aynı zamanda manevidir ancak manevi olan her şey dini karakterli olmak zorunda değildir. Manevi olan, biyolojik olanın aşmış halidir. Hayal kurmak manevi bir şeydir

ve bu, insanın bulunduğu yerin ve zamanın aşılmasıdır; müzik, saf gürültünün aşılmasıdır; yaratıcılık, bireysel deneyimlerin aşılmasıdır. Din, maneviyatın karakteristiği olan aşkınlığın zirveye ulaşmış hali olarak tanımlanabilir. Çünkü Tanrı, kişinin ondan daha aşkın olanını bulamayacağını kabul ettiği yegâne varlıktır. (Hull, 2003).

Hull'ın aksine Pargament, dinin maneviyattan daha geniş ve kapsayıcı olduğunu düşünmektedir. Ona göre dinin kalbinde kutsal aramak yatsa da dinin sadece kutsalla ilgili amaçları yoktur, aynı zamanda dünyevi amaçları da vardır. Kiliselerin organ bağışı için teşvik etmesi, bekârların evlenmesini sağlaması ve toplum için düşük maliyetli konutlar yapılmasını savunması gibi durumlar, dinin dünyevi amaçlarına örnek teşkil eder. Pargament'e göre dünyevi olan pek çok meşru amaç, kutsallaştırılabilir ve bu sayede dinin temel işlevi olarak, insanların dünyayı kutsal bir ışık altında görmesi sağlanabilir. Bunun yaygınlaşması, din ve maneviyat arasındaki ayrımı kaldıracaktır (akt. Zinnbauer vd., 1999).

Maneviyat, insanların bilgi ve anlam inşa etme yollarından biridir; manevi kimlik, yaşamın nihai sorularının üzerinde düşünüldüğü çerçeve olarak kabul edilir. Literatürde esas olarak, esenlik ile ilgili evrensel bir insan kapasitesi olarak kabul edilmektedir (Gross, 2006). Bu sebeple, maneviyat büyük ölçüde dinle ilgili olsa da sadece dinle ilgisi olan kişilerin maneviyata sahip oldukları söylenemez. Psikoloji alanında yapılan çalışmalar göstermiştir ki, çok az din eğitimi almış ve hatta hiç din eğitimi almamış kişiler bile manevi konulara ilgi duymaktadırlar (Hill vd., 2000). Maneviyat, insanın ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Hatta Hull, onu bir parça olarak tanımlamayı bile doğru bulmamaktadır. Nasıl ki fiziksel beden insanın bir parçası değil, bütünüdür; maneviyat da insanın bütünüdür. Bedensiz bir insandan söz etmenin mümkün olmadığı gibi, maneviyattan bağımsız bir insandan da söz etmek mümkün değildir (Hull, 2003).

Bazı araştırmacılar din ve maneviyatın birbirinden bağımsız olduğunu savunmuşlar ve bu iki alanı kutuplaştırmaya çalışmışlardır. Bunu yapanlar, dinin kural ve ibadetlere hapsedildiğini, maneviyatın ise insanın anlam arayışına açıklık getirdiğini iddia ederek fikirlerini savunmuşlardır. İkinci iddiaları ise dinin statik, maneviyatın ise dinamik olmasıdır. Oysa din her zaman, temel dayanaklarını muhafaza ederek toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilir yapıda olmuştur. Kutuplaştıranların üçüncü dayanağı, dinin kurumsal ve nesnel, maneviyatın ise kişisel ve öznel olduğu düşüncesidir. Ancak din,

kişinin inanç, duygu ve düşünceleriyle yakından ilgilidir dolayısıyla sadece kurumsal olarak düşünülemez. Ayrıca maneviyatın da salt kişisel olduğu doğru değildir. Maneviyat bireylerin yaşadığı toplumun kültüründen mutlaka etkilenir. Bu yüzden maneviyatın da kurumsal özellikler taşıdığı söylenebilir. Dördüncü kutuplaştırma iddiasına göre din dogmatiktir ve bilişsel yönü vardır. Maneviyat ise içten gelen bir hisse ve bireyin tecrübesine dayanır. Hâlbuki imanın duygu boyutu kesinlikle vardır. İnananların kalplerinin Allah'ın adını anarak dahi huzur bulmaları, iman sayesinde kalbin mutmain olması, bireyin huşu içinde dua ve ibadet etmesi dinin his boyutuna birer örnektir. Kutuplaştırmaya çalışanlar, dini olumsuz maneviyatı ise olumlu olarak göstermeye çalışmaktadır. Oysa bu ikisi ayrı değil, birbirinin içine geçmiş durumdadır. Ayrıca dinin insanın ruh sağlığı üzerinde oldukça olumlu etkileri olduğu yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir (Meydan, 2015). Dindarlık ve maneviyatın kutuplaşmış tanımlarından kaçınarak, anlaşılması en zor ve tüm fenomenlerin en insani olanı bu iki kavramın anlaşılması için çaba gösterilmelidir (Zinnbauer vd., 1999).

Modern, bilimsel temelli din ve maneviyat teorileri, dini ve manevi gelişimi, insanın kontrol uygulama ihtiyacını karşılamamanın bir yolu olarak açıklamıştır. İlahi inançların, insanların tehditkâr ve zor durumlarla başa çıkmasına yardımcı olduğu, dinin, otoriteyi meşrulaştırıp ve güvenliği sağladığı ifade edilmiştir. Buna karşın bazı düşünürler dinlerin sekülerleşme dalgalarına maruz kaldıktan sonra bile gelişip yayılmaya devam ettiğini ifade etmişlerdir (Oser vd., 2007) Geçmiş yüzyıllarda, aralarında Karl Marx, Sigmund Freud ve James Leuba'nın da bulunduğu bazı düşünürler, insanın zekâsı ilerledikçe bilimin egemen olacağı ve dinin önemini yitireceği konusunda hemfikir olmuşlardır. Ancak araştırmalar, yaşadığımız yüzyılda bu öngörünün gerçekleşmediğini göstermektedir. Hatta bunun tam tersi olmuştur. 1995 yılında yapılan bir araştırmaya göre ABD'de nüfusun %96'sı Tanrıya inandığını ifade etmiştir. Bir araştırma, farklı bir laiklik geçmişi olan Fransa'da bile %67'lik kısmın Tanrı'ya inandığını ortaya koymuştur. 2004 yılında yapılan bir araştırma, Amerika'da yaşayan ergenlerin %75'inin dinlerini takip etmeye çalıştıklarını göstermiştir. Son yüzyılda, Avrupa'da yaşayanların bir mezhebe bağlı olma eğilimleri azalmış olsa da insanların kendilerini dindar veya manevi hissettikleri görülmüştür. Hatta post modern çağda dindarlığın ve maneviliğin geçmişe göre artış gösterdiği savunulmuştur. Ortaya çıkan yeni dini hareketlerin sunduğu manevi çeşitliliğin bir tür manevi patlamaya neden olduğu düşünülmüştür. Din özgürlüğünün

anayasal bir hak olarak tesis edilmesi ve dini inançların artık empoze edilmiyor oluşu manevi patlamanın bir diğer sebebi olarak görülmüştür (King & Boyatzis, 2004; Oser vd., 2007).

Yıllar boyunca, birçok bilim adamı, genel olarak sosyal bilimlerde din ve maneviyat konularına göreceli olarak ilgi gösterilmediğini belgelemiştir. William James, G. Stanley Hall, J. H. Leuba ve Edwin Starbuck gibi psikolojideki öncüler, dindarlığı ve maneviyatı psikoloji alanının ayrılmaz bir parçası olarak görmelerine rağmen bu konu, yirminci yüzyılın çoğunluğunda bilimsel çalışmalarda yer bulamamıştır. Çocuklarla ilgili yapılan bilimsel çalışmaların çok az bir kısmı maneviyat konusunu ele almıştır. 1990'lı yıllarda yapılan bilimsel araştırmalar incelendiğinde manevi gelişimle ilgili çalışmaların diğer insan gelişimi alanlarıyla ilgili yapılan çalışmalara oranla çok az olduğu ve manevi gelişimle ilgili çalışmaların da çok az bir kısmının konuyu çocuklar ve ergenler boyutunda ele aldığı görülmüştür. Bilim insanları, sosyal bilimlerde dine ve maneviyata gösterilen ilginin azlığının çeşitli nedenlerini analiz etmişlerdir. Bazı akademisyenler ve bilim insanları, bu durumun dini inanç eksikliğinden kaynaklandığını düşünürken bazı psikologlar, bu alanda eğitim olmaması, alanı yeterince tanımlamanın ve ölçmenin zor olması gibi sebeplerden kaynaklandığı düşünmüşlerdir. Ayrıca bu alan, politik olarak hassas, felsefi olarak zor bir alan olarak görülmüştür (Benson vd., 2003).

2.2. Manevi Gelişim

Manevi gelişimi tanımlamak, onu temel bir insani gelişim süreci olarak ele almanın zorluklarından biridir. “Manevi gelişim nedir? Nasıl tecrübe edilir? Manevi gelişim insan gelişiminin benzersiz bir alanı mıdır yoksa diğer alanlara dâhil midir?” gibi sorular cevaplanması güç sorular olmuştur. Gelişimin diğer komplike alanları olan bilişsel, sosyal ve ahlaki gelişimin tek ve kısa bir tanımını yapmak nasıl oldukça basit kalıyorsa, manevi gelişimin de tek ve kısa bir tanımını yapmak onun zenginliğini, karmaşıklığını ve çok boyutluluğunu layıkıyla yakalayabilmek için yetersiz bulunmuştur (Benson vd., 2003). Maneviyatı tanımlamak zorken manevi gelişimi tanımlamak daha zor olmuştur.

Manevi gelişim konusu, yıllar boyunca ihmal edilmiştir ve bir araştırma alanı olarak görülmemiştir. Ancak dini ve manevi gelişimle ilgili bilimsel çalışmaların geç bir dönemde başlamış olması, ilgili olan kişilerin bu konular hakkında hiç düşünmediği

anlamına gelmez. Tarih boyunca insanlar dini gelişimi anlamaya ve açıklamaya çalışmışlardır. Eski Mısır ve Tibet'te cenazelerde okunan ölümler kitaplarının tanrılara ve Nirvana'ya giden adımları sırasıyla anlatması buna verilecek en eski örneklerden biridir. Fakat bilimsel bir zeminde bu konuların tartışılması 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşmiştir (Oser vd., 2007).

Dini gelişim alanında yapılan ilk bilimsel çalışmalar, G. Stanley Hall tarafından 1882 yılında yapılan, çocukların dini hayal gücünü inceleyen çalışmaya kadar uzanır. Hall, dini gelişimin bilinçsizlikle başlayıp somut ve antropomorfik Tanrı imgeleri taşıyan fetişizm¹ ve doğaya tapınma ile devam ettiğini ifade etmiştir. Bu sebeple soyut algılama yetenekleri henüz gelişmediği için küçük çocuklara, somut imge ve hikâyelerden oluşan Eski Ahit üzerinden din eğitimi verilmesini; ergenlik dönemindeki çocuklara, soyut ilkeleri içeren Yeni Ahit üzerinden din eğitimi verilmesini tavsiye etmiştir (akt. Oser vd., 2007).

Hall'dan daha önce Jean-Jacques Rousseau, dini gelişim hakkında bir şeyler söylemiştir. Eğitim üzerine kaleme aldığı romanı Emile'de, çocukların Tanrı'yı insanbiçimci bir şekilde tasavvur ettiklerini ve Hristiyanlığın temel prensiplerini anlamadıklarını ifade etmiştir. Ona göre çocukların kendilerine din hakkında anlatılanları hem anlaması hem de bunlara inanması gerekir. Fakat küçük çocuklar bunları kavrayacak durumda olmadıkları için anlayabilecekleri yaşa gelene kadar din eğitiminden uzak tutulmalıdır. Aynı tavsiyeyi yüzyıllar sonra Goldman da vermiştir fakat o, tavsiyesini Piaget'nin kuramına dayandırmıştır (Rousseau, 2009).

Rousseau'dan beri var olan, çocuk ve din arasında yabancılaşma olduğu iddiası, dini ve manevi gelişimi konu edinen bilimsel çalışmaların gecikme sebeplerinden biridir. Ancak psikoloji alanında yapılan araştırmalar, insan zihninin dünyaya gelirken boş bir levha (tabula rasa) olmadığını ve dolayısıyla çocuğun inançlarının toplum ürünü olarak görülmemesi gerektiğini ortaya koymuştur ve bu sayede dini ve manevi gelişim alanında çalışmalar başlamıştır. (Yavuz, 2012). Günümüzde manevi gelişim başlı başına araştırma alanı haline gelmiştir. Özellikle 2000'den sonra bu alanda yapılan bilimsel çalışmalarda

---

¹ Fetişizm sözlükte; ilkel toplumlarda doğüstü bir güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız nesnelere tapınma, tapınakçılık ve putperestlik olarak tanımlanmıştır (TDK Sözlüğü: <https://sozluk.gov.tr>).

büyük artış yaşanmıştır. *Dini ve Manevi Gelişim Ansiklopedisi (Encyclopedia of Religious and Spiritual Development)* (Dowling & Scarlett, 2006) ve *Çocukluk ve Ergenlik Dönemlerinde Dini ve Manevi Gelişim (The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence)* (Roehlkepartain vd., 2006) gibi çalışmalar bu alanda yapılmış güncel ve popüler çalışmalardandır.

Manevi gelişim birçok araştırmacı tarafından değişik şekillerde tanımlanmıştır. Bu alanda çalışmalar yapan akademisyenler manevi gelişimi genel olarak benliğin, kendisinden daha büyük bir şeye doğru aşılma dürtüsünün insanın içsel kapasitesinde var olması olarak tanımlamışlardır (Benson vd., 2003). Manevi gelişim, çoğu araştırmacı tarafından dini gelişimle aynı anlamda kullanılmıştır ve dolayısıyla aynı şekilde tanımlanmıştır. Zinnbauer ve arkadaşlarının 1997 yılında yaptıkları bir araştırma, katılımcıların %74'ünün kendilerini hem dindar hem manevi olarak tanımlaması bu iki kavramın birbiriyle aynı anlamda kullanıldığına veya örtüştüğüne örnek olarak gösterilebilir (Zinnbauer vd., 1997). Dini gelişimle bağlantılı olarak manevi gelişim; insanları kutsala daha çok yakınlaştırmak amacıyla hikâyelerin anlatıldığı, uygulamaların, öğretilerin ve sembollerin aktarıldığı organize bir topluluk içerisinde çocuğun gelişmesi olarak tanımlanmıştır (Boyatzis, 2017).

Maneviyata yönelik içsel eğilimin varlığına dair bulgular olduğunu iddia eden araştırmacılar bunu çeşitli kaynaklara dayandırmışlardır. Kimi araştırmacılar, dindarlığın ve maneviyatın biyolojik veya fizyolojik kökleri olduğunu, dini tutum ve uygulamaların genetik faktörlerden etkilendiğini öne sürmüşlerdir. Sosyobiologlar, dindarlığın genetik olarak belirlendiğini ve dinin hayatta kalmada önemli bir faktör olduğunu iddia etmişlerdir. W. James ve Spranger gibi psikologlar dini/manevi duygunun doğuştan (fitri) var olduğunu ve insan organizmasına bağlı olduğunu düşünmüşlerdir. Müller, Tylor ve Freud gibi bazı psikologlar ise dini duygunun çevre etkisi ile sonradan kazanıldığını iddia etmişlerdir. İnsanların korkulardan emin olmak ve hayattan ümit edebilmek için din duygusuna sarıldıklarını düşünmüşlerdir (Benson vd., 2003; Oser vd., 2007; Peker, 2016).

İnsanda maneviyata yönelik bir eğilim olduğunu iddia edenlerin bir kanıtı, tarih boyunca tüm toplumlarda maneviyat biçimlerinin ortaya çıkmış ve insan deneyiminin bir parçası haline gelmiş olması olarak görülmüştür. Aksi yönündeki bazı tahminlere rağmen maneviyat her zamanda ve kültürde yaşamın bir boyutu olmaya devam etmiştir (Benson

vd., 2003). Yetişkinlere yönelik 20 ülkede yapılan bir ankete yanıt verenlerin ortalama %71.4'lük kısmı bazen veya sıklıkla hayatın anlamı hakkında düşündüklerini ifade etmişlerdir (Campbell & Curtis, 1996). Hayatın anlamı hakkında düşünmek maneviyatın çoğu zaman temel bir unsurudur.

Günümüze kadar birçok bilim insanı Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına paralel çalışmalar yapmışlar ve bu kuramı diğer gelişim alanlarına uygulamaya çalışmışlardır. Bilişsel gelişim, insanın doğumdan itibaren dünyayı anlamasını sağlayan zihinsel faaliyetlerin gelişim sürecidir. Bilgiyi tanımayı, problem çözmeyi, karar vermeyi ve bir iş tamamlanıncaya kadar dikkat etmeyi içermektedir. Jean Piaget, bir insanın bilişinin hayat boyu nasıl geliştiğini incelemiş ve bu konuda öncü çalışmalar yapmıştır. Piaget'ye göre, bilişsel gelişim beynin ve sinir sisteminin olgunlaşması bireyin çevreye uyum sağlaması ile meydana gelir. Çocuklar dış dünyaya ait bilgileri çevreyle etkileşimleri sonucunda elde ederler. Bilişsel gelişimin evreleri/aşamaları vardır ve bunların sırası değişmez. Her evrede bireyin kazanacağı özellikler vardır ver her evre kendinden önceki evrenin kazanımlarını içerir. Bu kurama göre bir çocuğun 11 veya 12 yaşına gelinceye kadar soyut ifadeleri anlaması, problemler karşısında mantıksal çözümler yapması mümkün değildir. Çocuklar ancak bu yaştan sonra varsayıma dayalı düşünce geliştirebilir. Adalet, merhamet, sevgi gibi gözle görülemeyen, sadece zihinle anlaşılabilen kavramlar bu dönemde çocuğun dünyasında anlam kazanmaya başlar. (T. Ergin, 2020; Köylü & Oruç, 2017).

Bilişsel gelişim kuramları, dini kavramların gelişimi üzerine iki araştırma dalgası başlatmıştır. Birincisi, 1960'lardan itibaren Piaget'nin teorisini Tanrı ve dua kavramlarına uygulamak suretiyle yapılan araştırmalar olmuştur. Diğer ise 1990'larda başlayan, düşünmenin sezgisel alana özel doğasını vurgulayan yeni bilişsel gelişim teorileri olmuştur. Her iki dalga da çocukların dini kavramlarının, dini olmayan bilişle aynı ilke ve eğilimler altında işlediği sonucuna varmıştır (Boyatzis, 2009).

Piaget, savunduğu bilişsel gelişim kuramını dini gelişim için uygulamamıştır ancak onun kuramı çoğu kez dini gelişim ve din eğitimi araştırmalarında dayanak olarak kullanılmıştır. Önceden dini gelişim teorileri, inanç ve aşkınlıkla ilgili meseleleri açıklamaktan kaçınmıştır. Bunun yerine, bilgi ve kavramlara bilişsel, Piagetci bakış açısıyla yaklaşmışlardır. Örneğin, çocukların Allah tasavvurlarını bilişsel bakışla

açıklamaya çalışmışlardır. Piagetci araştırmacılar genellikle, olgunlaşmamış bireylerin yani küçük çocukların dini düşüncelerine değer vermemişler ve alt aşamalardaki bireylerin düşüncelerinin, büyüyen dini ve manevi düşünceye destek olabileceğine ihtimal vermemişlerdir (Oser vd., 2007).

Çocuk maneviyatının uzun bir süre göz ardı edilmesinin ana nedenlerinden biri, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı olarak görülmüştür. Çocukların 11-12 yaşına kadar soyut düşünme geliştiremeyeceğini varsayan bu kuramdan ötürü, maneviyatın doğumdan itibaren gelişebileceğini öne süren düşünceler uzun süre kabul görmemiştir. Piagetci araştırmacılar, bilişsel gelişimde olduğu gibi dini gelişimi gözlenebilir ve ölçülebilir şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bu sebeple dini düşüncenin gözlemlenemediği ve ölçülemediği zamanlar göz ardı edilmiştir (Boyatzis, 2009).

20. yüzyılın çoğunda, manevi (dini) gelişim veya değişim, ya Fowler'ın teorisi gibi gelişim evrelerini baz alan teori aracılığıyla incelenmiş ya da gelişimsel olmayan yaklaşımların hâkimiyeti altında kalmıştır (Köylü & Oruç, 2021). Artık, gelişim psikolojisinin, evre kuramının ötesine geçtiği gibi manevi gelişimde de evre kuramına duyulan aşırı güvenin ötesine geçilmesi gerektiği düşünülmektedir. Fakat Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına dayanan çalışmalar, dini gelişimi bilimsel yöntemlerle incelemiş olmaları açısından önem arz etmektedir (Benson vd., 2003; Köylü & Oruç, 2021).

Manevi gelişim temel olarak iki paradigma çerçevesinde incelenmiştir. Birincisi, daha önce bahsedildiği gibi Piaget, Werner ve Kohlberg gibi bilişsel gelişimi savunan düşünürlerin ortaya attığı evre/aşama teorisine dayanan paradigmadır. İkincisi ise yaklaşık yarım asır önce ilgi çekmeye başlamış gelişimsel sistemler paradigmasıdır. Gelişimsel sistemler yaklaşımı, modern toplumlardaki bireylerin yaşamları boyunca dini tutumlarını, yargılarını ve duygularını nasıl dönüştürdüklerini betimlemeyi ve açıklamayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım genlerin ve çevrenin gelişimsel süreçlere ortak katkılarını vurgular. Bu teoriye göre gelişim, kişide değil kişi ile onun çok katmanlı bağlamları arasında süregelen işlemlerde yer alır. Gelişimsel sistemler teorisine dayanan araştırmalardan çıkan ana bulgulardan biri, dindarlık ve maneviyatın, bireylerin davranışlarını hem iyileştirdiği hem de bireylerin gelişmelerini gerçekten daha olası

kıldıdır. Özetle, bu teoride gelişmek ana ilgi alanıdır; dini ve manevi gelişim, yalnızca gelişmeye yol açtıkları için ilgi çekicidir (Oser vd., 2007).

Dini ve manevi gelişim alanında önemli çalışmalar yapan araştırmacılardan biri hümanist psikolojisinin temsilcilerinden Gordon Allport'tur. Dini ve manevi gelişimi bir olgunlaşma süreci olarak ele almıştır. Allport, kişiliğin oluşumunu büyük oranda yaşamın ilk yıllarına indirgeyen ve bireyin geleceğine bu yılların yön verdiğini savunan, Freud'un öncülük ettiği psikanalitik kurama karşı çıkmış ve her bireyin farklı gelişim dönemlerinde farklı kişilik özellikleri gösterebileceğini savunmuştur. Çocukluk döneminde gösterilen kişilik özelliklerinin yetişkinlik döneminde devam etmek zorunda olmadığını belirtmiştir. Dini duyguyu gelişim dönemlerine göre inceleyen Allport, nasıl ki kişilik özellikleri her gelişim döneminde farklıysa dini duygunun gelişiminin de her dönemde farklı olduğunu söylemiştir. Aynı gelişim döneminde olan bireylerin dahi aynı özellikleri göstermesinin beklenemeyeceğini belirtmiştir. Çünkü hümanist anlayışa göre her birey eşsizdir. (Akt. Köylü & Oruç, 2017)

Allport dindarlık konusunda olgunlaşmış ve olgunlaşmamış dinsel his ayrımı yapmıştır. Bu ayrım onun olgunlaşmış ve olgunlaşmamış kişilik ayrımına dayanmaktadır. Önceleri olgun (içselleşmiş/mature) ve olgunlaşmamış (kurumsallaşmış/immature) dindarlık kavramlarını kullanırken, daha sonra iç güdümlü ve dış dindarlık kavramlarını kullanmıştır. Dine inanan her insan bu ikisinden biridir. Dışsal dindarlık, kişinin yalnızca korku ve tehlike anlarında kendi çıkarları için dine yaklaşmasına dayanan dindarlık türüdür. İçsel dindarlıkta ise din araç değil amaçtır ve dine içten teslimiyet söz konusudur. Hayatı şekillendiren şey dindir (Akt. Karakaya, 2008).

Çocukluk dönemindeki dini duygunun tam olmadığını belirten Allport'a göre çocuğun zekâsı ve bilinci "his" denilebilecek olguları ortaya çıkarabilecek yeterlilikte değildir. Çocuğun gösterdiği ilk dini tepkiler dinsel olmaktan ziyade toplumsal bir özellik gösterir. Çocuk dini ritüelleri yapsa bile bunların manasını bilmez ve bunlar çocuk için sıradan davranışlardır. Neye niçin inandığını bilmeden, inancı tecrübe etmeden inanır. Çocuklukta sosyo-kültürel çevrenin bir taklidi olarak gelişen inanç, özelleşmediği için henüz olgunlaşmamıştır (Akt. Karakaya, 2008). Çocuklukta dini inanç sağlıklı bir şekilde beslenirse kişinin olgun dindarlık düzeyine ulaşması mümkündür.

Psikanalitik kuramın en önemli temsilcilerinden Freud'a göre dini kavramlar, yaşlılık ve ölüm gibi doğa güçlerinin tehditlerine karşı insanlara güvenlik ve rahatlık sağlayan yanılsamalardır. Freud, bu yanılsamanın kökenlerini erken çocukluk döneminde çocuğun yakın temasta bulunduğu koruyucu kişilere kadar götürür. Çocuk, tehlikelere karşı kendisini koruyan baba imgesini aşkın alana yansıtır ve Tanrı'yı babanın kopyası olarak görür. Ancak Freud'un Tanrı'yı babaya indirgemesi büyük ölçüde eleştiri almıştır (akt. Oser vd., 2007).

Psikanalitik kuramın bir diğer ünlü temsilcisi Erikson, dini ve manevi gelişimle ilgili olarak "temel güven" ve "kimlik" kavramlarını ele almıştır. Ona göre dini gelişimin sağlanmasının ilk aşaması temel güvenin oluşmasıdır. Ancak bu sadece Tanrı'ya duyulan güven olarak anlaşılmamıştır. Hayatı, yaşamaya değer kılmaya yetecek kadar sunan evrene duyulan güven de manevi ve dini gelişimin temeli olarak görülmüştür. Erikson'ın önemseydiği diğer şey ise kişisel bir kimliğe ulaşma mücadelesidir (Oser vd., 2007). Dini ve manevi gelişim en geniş anlamda kişiliğin ve kimliğin büyümesini içerir (Benson vd., 2003). Din, bireyler için kimlik kazanma yollarından biridir.

Dini ve manevi gelişimi bilimsel olarak ele alan Fowler'ın inanç gelişim teorisi bu alanda yapılan ortaya konulmuş en önemli çalışmaların başında gelir. Fowler inanç teorisini oluştururken Piaget'nin, Erikson'ın ve Kohlberg'in teorilerinden oldukça faydalanmıştır. (Ulu, 2016). Onun odak noktası tıpkı inanç görüşü gibi geniş bulunmuştur. İnanç gelişim teorisi geniştir çünkü kişilerin genel psikolojik gelişimini yakalamaya yöneliktir. Fowler'a göre, inancın gelişimi ve kişilerin gelişimi, büyük ölçüde aynı olacak şekilde iç içe geçmiştir (Oser vd., 2007). İnancı birbiriyle ilişkili yedi yapısal boyutta inceleyen ve her bir boyutun diğerleriyle ilişki içerisinde olduğu bir bütünlük içerisinde ele alan Fowler, ahlak anlayışının oldukça önemli bir değişken olduğu, güven anlamında bir inançtan bahseder. Fowler'ın bebeklik döneminde geliştiğini varsaydığı ilksel inanç, Erikson'ın psikososyal gelişim kuramının yaklaşık ilk iki yılını kapsayan ve güven anlamında bir inancın gelişimiyle ilintilidir (Köylü & Oruç, 2017).

Çocuklar entelektüel olgunluğa erişmeden önce, dini hayatlarını kelimelerden ziyade biçimsel ifadelerine ve hayallerine yansıtırlar. Jung'a göre, dini deneyimin içeriğinin büyük ve en önemli kısmı, ortalama bir bireyin sözlü olarak ifade edebileceği bilinç alanının dışında kalmaktadır. Bu sebeple dinsel deneyimin bu en önemli

bölümünün sözlü bir dille aktarılamayacağını, ancak yalnızca resimsel ve sembolik olarak ifade edilebileceğini ifade etmiştir (akt. Harms, 1944). Araştırmasında resimsel ifadelerden yararlanan Goldman'ın çalışması, modern din eğitiminin en tartışmalı çalışmalarından biri olarak görülmüştür. Goldman, çocukların dini kavramlar edinmeye hazır olup olmadıklarını tespit etmek için yaptığı araştırmada çocukları bir teste tabi tutmuştur. Seçtiği üç resim ve üç İncil hikâyesine çocukların verdikleri tepkilere göre değerlendirmede bulunmuştur. Ona göre çocukların 10 veya 11 yaşından önce İncil üzerine eğitim almaları uygun değildir. Çünkü dini düşünce çok soyut bir düzeydedir ve küçük çocukların gelişim yeteneklerinin ötesindedir (akt. Nye & Carlson, 1984). Anlaşıldığı üzere Goldman, Piaget'nin bilişsel gelişim teorisini din eğitimine uygulamıştır. Goldman'ın din eğitimi konusunda sınırlar koymuş olması çocukluk döneminde din eğitimi verilmemesi gerektiği anlamına gelmez. Onun karşı çıktığı din eğitimi, çocuğun zihinsel gelişimine uygun olmayan, salt bilgi aktarımı olarak tasarlanan bir eğitimidir. Soyut ifadeleri anlayacak düzeye gelinceye kadar çocuğu dini düşünceye hazırlamak için onun duygu dünyasına hitap edecek bir şekilde, sevgi ve güven temelinde maneviyatını geliştirmek çocukluk döneminde din eğitiminin temelidir (Oruç, 2013).

Manevi gelişimin ölçülüp ölçülemeyeceği meselesi tartışma konusu olmuştur. Maneviyatı ölçmek zor olsa da bazı yöntemlerle açıklanması mümkün olabilir. Oruç, çocuklardaki manevi zenginliği anlayabilmek için çalışmasında bazı yöntemler sunmuştur (Oruç, 2019). İlk olarak Piagetci araştırmacıların yöntemine benzer şekilde yarı yapılandırılmış mülakat formları ile çocuklarla mülakat yapılması yönteminden bahsedilmiştir. Ancak bu yöntem, manevi gelişimi anlamak tek başına yeterli değildir. Çocukların, önceden yapılandırılmış eğitimsel etkinlikler sırasında ilerlemelerini izlemek bir başka yöntem olarak sunulmuştur. Bu sayede, planlanmış etkinliklerin çocukların manevi gelişimlerine katkıda bulunup bulunmadıkları da anlaşılabilir. Çocukların dini faaliyetler sırasında gözlemlenmesi onların manevi gelişimlerini görebilmek için bir yoldur. Çocukların ibadet ortamındaki konuşma ve davranışları onların manevi gelişimleri hakkında fikir verebilir. Çocuklardan resim çizmelerini istemek, özellikle sözel yetenekleri yeterince gelişmemiş küçük çocukların manevi gelişimleri hakkında fikir edinmek için oldukça etkili bir yöntemdir. Harms da bu sebeple çocukların Allah tasavvurlarını anlamak amacıyla araştırmasında resim çizdirme metodunu kullanmıştır (Harms, 1944). Ancak bu teknik, çocukların antropomorfik Tanrı anlayışlarının

gelişmesine sebebiyet vereceği için İslam dini açısından uygun bulunmamıştır. Bunun yerine çocuklardan, Allah denilince akıllarına gelenleri veya Allah'ın yarattıklarını çizmelerini istenebilir. Çocuklarla dini ve manevi içerikli oyunlar oynamak onların manevi gelişmelerini gözlemek için bir başka yöntem olarak sunulmuştur. Özellikle kıssa öğretiminde oyun oynama yönteminin kullanılması, çocukların kıssalarda verilen mesajı ne düzeyde algılayıp uyguladıkları hakkında ipuçları verebilir. Manevi gelişimi anlamak için son olarak günlük tutma yönteminden bahsedilmiştir. Ebeveynlerin çocukları ile maneviyat hakkındaki konuşmalarını ve uygulamalarını bir günlüğe kaydetmeleri, bunların çocuğun maneviyatını ne derecede etkilediğini göz önüne serilebilir. Günlük tutma yöntemi, Ratclifflerin "ChildFaith" kitabında da çocuk maneviyatını geliştirme yollarından biri olarak ele alınmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

İnsanda maneviyat için var olduğu iddia edilen içsel baskı, anlam ve amaç arama, kutsalın peşinde koşma ve kişinin kimliğini bir gelenek, topluluk veya düşünce akışı içine yerleştirme gibi durumlara yol açar. İnsandaki bu eğilim, aile, akranlar, topluluk ve çoğu durumda dini bir gelenek ve cemaatin içinde zenginleştirilebilir veya engellenebilir (Benson vd., 2003) Bu da maneviyatın aileden kültüre kadar pek çok farklı bağlamın etkisinde kaldığını gösterir.

Boyatzis, ekolojik sistem yaklaşımı sayesinde farklı bağlamların, dini ve manevi gelişim üzerindeki etkilerinin incelenebileceğini savunmuştur (Boyatzis, 2012). Bronfenbrenner tarafından geliştirilen ekolojik sistem yaklaşımı, bireyin içinde bulunduğu doğal ortamın, gelişimindeki en önemli kaynak olduğunu öne sürer. Buna göre birey, aileden kültürel sisteme kadar iç içe geçmiş çevresel katmanların merkezinde yer alır. En içteki katmana mikro sistem adı verilir ve bu katman aile ile sınırlıdır. Dolayısıyla çocuk doğumdan okul çağına kadar büyük oranda ailesinin etkisi altındadır. Birey, okula başladığında edindiği yeni çevreler sayesinde mikro sistemi genişlemeye başlar ve bu yeni çevrelerdeki insanlardan etkilenirken onları da etkiler (akt. Mercan, 2020). Boyatzis, çocuğun ilk çevresi olması nedeniyle aileyi dini ve manevi gelişimde en önemli basamak olduğunu ifade etmiştir. Çocukla sürekli manevi diyaloglar kurarak onun gelişmemiş maneviyatının gelişmesini sağlayan ebeveynler, adeta maneviyat elçileridir. Ebeveynlerin çocuklarını; inançların uyarılması, disiplin taktikleri, ödüller, cezalar ve davranışsal modelleme yoluyla etkilemesi muhtemeldir. İngiltere'de yapılan bir

araştırma, çocukların dua etme davranışlarında ebeveynlerinin rol modelliğinin etkili olduğunu ortaya koymuştur (Boyatzis, 2012).

Çocukların davranışlarını şekillendirirken bir modele ihtiyaç duyarlar. Çocuk gözünde yücelttiği, benzemeye çalıştığı kişi veya kişilerin davranışlarını taklit etmeye meyillidir. Taklit ettiği bu kişi veya kişilerin genellikle ebeveyn olduğu düşünülmektedir. Çocuk başlangıçta bilinçli bir şekilde değil, neyi niçin yaptığını bilmeden taklit eder. Ancak taklit zamanla şuurlu davranışa dönüşür. Çocuk taklit ettiği kişinin her alandaki davranışlarını taklit ettiği gibi dini davranışlarını da taklit etmek ister. Anne babanın dini içerikli davranışları, onların ibadet halleri çocuğun dini davranışları benimsemesinde oldukça etkilidir. Dolayısıyla taklit, din ve maneviyat eğitimi için etkili bir araç olarak görülmüştür. Çocuğun model aldığı kişi dua etmek ve namaz kılmak gibi dini davranışlar sergilerse çocuğun da bunları taklit etmesi kaçınılmazdır. Böylece çocuk bir yandan ibadetleri öğrenirken bir yandan dini alışkanlıklar kazanır ve taklidi zamanla içselleştirerek şuurlu davranışa dönüştürebilir (Yavuz, 2012). Çocuk çevresinde gördüğü davranışları samimi bulduğu takdirde benimseyecektir. Allport, bunun sadece çocuğa dini davranış kazandırmada değil, anne ve babanın samimiyetini algılayarak onların örnek davranışlarından ziyadesiyle etkilenmeleri noktasında da önemli olduğunu ifade eder. Allport, ailenin çocuğun dini üzerindeki etkisini belirtmek için çok dindar yetişkinlerin çok dindar anne-babalar tarafından yetiştirildiğini gösteren bulguların varlığına işaret etmiştir (akt. Köylü & Oruç, 2017; Öztürk, 2015).

Ebeveynlerin çocuklarıyla devamlı din hakkında sohbet etmesi, çocukların dini ve manevi anlayışlarını, ebeveyniyle birlikte inşa etmelerini sağlayabileceği düşünülmüştür. Yapılan araştırmalar çocukların bu sohbetlere aktif olarak katıldıklarını, kendi görüşlerini sunduklarını ve sık sık sorular sorduklarını göstermiştir. Çocuklarının dindarlıklarını şekillendirmek için çeşitli yöntemlere başvuran dindar Yahudi, Hristiyan ve Müslüman ailelerle yapılan bir araştırmadan çıkan sonuca göre çocuklar, ebeveynlerinin kendi inançlarını paylaştığı konuşmaların en etkili yöntem olduğunu ifade etmişlerdir. Mikro sistem genişledikçe aileden sonra akrabalar, arkadaşlar, din adamları, din eğitimcileri ve diğer yetişkinler bireyin dini ve manevi gelişimini olumlu veya olumsuz şekilde etkilemektedirler (Boyatzis, 2012).

2.3. Allah Tasavvuru

Sözlükte “bir şeyi zihinde canlandırmak, tasarlamak” anlamındaki tasavvur, herhangi bir varlık hakkında bilgi edinme sürecinde ilk aşamayı oluşturur (Kaya, 2011). İnsan bir şeyi idrak ettikten sonra zihninde o şeye ait iz kalır. Örneğin, yanında olmadığı halde kişinin tanıdığı birinin yüzünü zihninde canlandırması bir tasavvurdur (Peker, 2016).

İnsanlar küçük yaşlardan itibaren zekâ gelişimlerine, bilgilerine ve deneyimlerine göre dini kavramları akıllarında canlandırabilirler. Dini tasavvurların en başında ise Allah tasavvuru gelir. Küçük çocuklar, Allah’ın varlığına dair şüphe duymazlar. Allah’ın adının sıkça anıldığı bir ailede yetişen çocuklar için Allah’ın varlığı diğer aile üyelerinin varlığı kadar doğaldır. Ancak onlar Allah’ın mahiyeti konusuna merak duymaktadırlar. Allah’ın neye benzediğini düşünüp zihinlerinde tasavvur etmeye çalışırlar (Bilgin, 1995). Araştırmacılar dindar bir ailede yetişmeyen çocukların dahi Allah tasavvuruna sahip olduklarını belirtmişlerdir. Rizzuto, Allah tasavvuruna sahip olmayan bir insanın olmayacağını ve bu tasavvurun insanda yok edilemeyeceğini ancak bastırılabileceğini savunmuştur (akt. Atik, 2019).

Allah tasavvuru din eğitiminin ve dinle ilişkili maneviyat eğitiminin temelini oluşturur. Allah’ın merkezinde olmadığı bir din eğitimi birçok yönden eksik kalacaktır. Çünkü diğer tüm konular bu tasavvurun çevresinde şekillenir. Allah tasavvurunun gelişiminde hem doğuştan getirilen özelliklerin hem de çevrenin etkisi bulunmaktadır (Köylü & Oruç, 2017; Peker, 2016). Hatta Fowler, doğumdan önceki deneyimlerin bile çocuğun Tanrı tasavvurunun gelişimini etkileyebileceğini savunmuştur (akt. Ratcliff, 1992). Allah kavramı öncelikle çocuğun kendi zihinsel gelişimine göre çocuk tarafından geliştirilir. Daha sonra çocuğun ailesi ve çevresi tarafından Allah tasavvuru geliştirilir ve derinleşir (Atik, 2019).

Çocukların Allah tasavvurları yaşa göre değişiklik göstermektedir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki erken çocukluk döneminde Tanrı inancı somut ve insanbiçimcidir. Çocuklar Tanrı’yı genellikle yaşlı, sakallı ve erkek biçiminde tasavvur etme eğilimindedirler. Cansız varlıkları canlı olarak düşünmek (animist), Allah’ı insan biçiminde tasavvur etmek (antropomorfist) 3-6 yaş çocuğunun belirgin özelliklerindedir (Peker, 2016). Harms tarafından yapılan ve çocukların çizdikleri Tanrı resimlerinin

yorumlanmasına dayanan araştırma, 3-6 çocukların Tanrı'yı bir kral veya babaları gibi tasavvur ettiklerini göstermiştir (Harms, 1944). Hristiyan kültüründe insanbiçimci Tanrı tasavvuru daha çok yaygındır fakat çocuklar aynı zamanda Tanrı'nın normal insanlar gibi olmadığını, onun diğer insanlardan üstün özelliklere sahip olduğunu düşünmekteledir (Köylü, 2004). Ülkemizde yapılan bir araştırma, Müslüman çocuklarda antropomorfist Allah tasavvurunun Hristiyan çocuklara nazaran daha az oranda olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmada 7-9 yaş grubundaki çocukların Allah'ın insan olamayacağına ve onun insana ait özellikler taşımadığına dair ifadeleri, Müslüman çocukların antropomorfist Allah anlayışını daha çabuk terk ettiklerini göstermektedir. Araştırmaya katılan çocuklar, Allah'ı temel nitelikleriyle tasavvur etmişlerdir. Allah'ı, Kur'an'da bildirilen onun en güzel sıfatlarıyla tanımlamaya çalışmışlardır. Ayrıca, çalışmada çocukların gökyüzünü Allah'a mekân olarak izafe ettikleri görülmüştür. Halk arasında, Allah'ın gökte olduğuna dair kullanılan ifadelerin çocukların bu anlayışları üzerinde etkisi vardır. Çocuklar 10 yaşından itibaren Allah'ın her yerde olduğu bilincine erişseler de "Allah yukarıdadır" gibi ifadelerde bulunmuşlardır (Yavuz, 2012).

Nye ve Carlson, çocuğun Tanrı kavramının gelişiminde Piagetci bilişsel gelişim aşamalarına uygun düşen aşamalar olup olmadığını araştırmışlardır. Hristiyan ve Yahudilerden oluşan 5 ila 16 yaşlar arasındaki 180 çocukla yaptıkları görüşmelerde katılımcılara Tanrı ile ilgili şöyle sorular sormuşlardır: "Tanrı nereden geliyor? Tanrı neye benzer? Tanrı nerede yaşar? Ailesi var mıdır? Çok sinirlenir mi? Tanrı seni tanıyor mu? Tanrı seni görebilir veya duyabilir mi?" Araştırma çocukların Tanrı tasavvurlarının 5-8 yaş düzeyinde somut; 9-13 yaş arasında daha az somut; 13 yaşından sonra daha soyut olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu sebeple Nye ve Carlson, Tanrı tasavvurunun gelişiminin Piaget'nin gelişim dönemleriyle paralellik gösterdiğini belirtmişlerdir. Mevcut veriler ayrıca, Tanrı kavramının daha soyut ifadelerinin büyük ölçüde yaşa bağlı olduğunu ve dini bir yönelimden çok gelişimsel bir etkiyi yansıttığını göstermektedir. Ancak bu çalışmada 5-8 yaş grubundaki Yahudi çocukların Tanrı tasavvurlarının Hristiyan çocuklarinkinden daha soyut olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple Tanrı kavramının anlaşılma düzeyini etkileyen, dini yönelimlerin doğasında var olan din eğitiminin önemi nedir sorusu önem kazanmaktadır (Nye & Carlson, 1984). Ratcliffler, din eğitiminin çocukların soyut kavramları daha erken anlamasını sağlayabileceğini savunmuşlardır. Piaget'nin evre/aşama teorisinin ortaya koyduğu yaş sınırlarına değişmez kanunlar gibi

bakılmaması gerektiğini düşünmüşlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Nitekim Yavuz'un araştırması, Piaget'nin somut işlemler adını verdiği döneme denk gelen 7 yaşındaki çocukların somut, antropomorfist Tanrı tasavvurunu terk ettiklerini ortaya koymuştur (Yavuz, 2012).

Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde toplumun kültürü önemli rol oynar. Hristiyan çocukların Tanrı'yı insan özellikleriyle tasavvur etmelerinin sebeplerinden biri, yetişkinlerin Tanrı'yı baba veya İsa olarak tanıtmalarıdır (Ratcliff & Ratcliff, 2010). İslam inancında ve kültüründe böyle bir yönlendirmeden söz edilemez. Kelamcılar, Allah'ın yarattıklarına benzer bir şekilde tasavvur etmenin naslarla ve akılla çeliştiğini ifade etmişlerdir (Yurdagür, 2020). Ülkemizde yapılan araştırmalar, çocukların henüz küçükken Allah'ı insan özellikleriyle tasavvur ettiklerini ortaya koymuştur fakat bu bir yönlendirmenin veya isteğin sonucu değil; çocuğun bilişsel gelişiminin, Allah'ı ancak somut bir şekilde algılamasına el vermesinin bir sonucudur (Yavuz, 2012). Çocuk, ailesinden, çevresinden ve toplumun kültüründen hareketle kafasında bir Allah tasavvuru ve dini inanç oluşturabilir. Fakat çocuk inandıkları hakkında yeterince bilince sahip değildir. Örneğin, beş yaşlarındaki bir çocuk, kendi Allah tasavvuru ile çevresindekilerin tasavvuru arasında ayırım yapamaz. Bu çocuğun bilişsel kapasitesinin üzerinde bir durumdur (Köylü, 2004).

Bebeklik döneminde dini inancın ve Allah tasavvurunun gelişimiyle ilgili yapılan çalışmalar çoğunlukla psikanalitik yaklaşıma göre şekillenmiştir. Psikanalitik yaklaşım dini gelişimi, çocuğun bebeklikten itibaren bağlandığı kişi ile arasındaki ilişkiden yola çıkarak açıklamaya çalışır. Goldman, 0-3 yaş arasındaki çocukların ebeveyninin her şeyi bilme ve her yerde olma gibi ilahi özelliklere sahip olduğunu düşündüklerini ifade etmiştir. Ancak dört yaşından itibaren çocuk, ebeveyninin bu özelliklere sahip olup olmadığından şüphe duymaya başlar ve bu özelliklerin yalnızca Tanrı'ya ait olduğu anlayışına yönelir. Rizzuto'ya göre çocuklar dört yaşına girmeden önce ebeveyninden ve diğer yetişkinlerden bir Tanrı kavramı oluşturur ve bu Tanrı kavramı ebeveyn ve çocuk arasında bir geçiş nesnesi haline gelir. Bir çocuğun annesi etrafında değilken battaniyesini annesinin yerine koyarak onu bir geçiş nesnesi kılması gibi Tanrı'yı da geçiş nesnesi gibi düşünmesi mümkündür (akt. Ratcliff, 1992).

Gelişim psikolojisi alanında yapılan bazı araştırmalar, çocukların özellikle 4-6 yaşlarında benmerkezci (egosantrik) anlayışa sahip olduklarını göstermektedir. Kendisine çok önem veren ve geri kalan her şeyin kendisine hizmet ettiğine inanan çocuk, Allah tasavvurunu da bu anlayışla şekillendirir. Allah, çocuğun isteklerini her zaman karşılayan ve onun iyiliği için var olan bir varlıkmış gibi algılanır. Çocuk gördüğü ve göreceği iyiliklerle Allah arasında ilişki kurar. Böylece sanki Allah onun isteklerini yerine getiriyormuş gibi düşünür. Çocukların Allah'ı tanımlarken onu, kendisine verdiği nimetler üzerinden tanımlaması benmerkezci Allah anlayışlarının etkilerindedir. Çocuklar zihinsel olarak geliştikçe benmerkezci ve insanbiçimci somut Tanrı tasavvurları yerini soyut tasavvurlara bırakmaktadır (Köylü, 2004; Yavuz, 2012)

Erken çocukluk döneminde Allah hakkında çocuğa verilen bilgiler din duygusunun gelişimi ve ruh sağlığı açısından önemlidir. Bu konuda aşırı baskıyla ve korkuyla eğitilmiş çocuklar, Allah'ı ceza veren biri olarak tasavvur edebilirler. Çocuklar hata yaptıklarında onları Allah ile korkutmak çocukların olumsuz Allah tasavvurları geliştirmesine sebep olabilmektedir. Çocuklara Allah'ın kullarına olan sevgisine ve merhametine dayalı bir Allah tasavvuru sunulursa çocuğun Allah ile arasında sağlam bir bağ oluşturacağı öngörülmüştür (Peker, 2016).

Erikson'ın teorisini baz alarak yapılan çalışmalar, bebeklikten okul öncesi çağa kadar inanç gelişimini güvenle ilişkilendirmişlerdir. Çocuklar kendileriyle ilgilenenlere, genellikle ebeveynlerine güvenle bağlanırlar (Köylü & Oruç, 2017). Yapılan araştırmalarda çocuklardaki Tanrı kavramı ve Tanrı tasavvurlarının şekillenmesinde etkili olan faktörlerin başında anne ve baba imajlarının olduğu belirtilmiştir. Çocuklar, belli bir yaşa gelinceye kadar Tanrı'yı fizyolojik ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılayan ebeveyni ile kurduğu ilişki modeline göre algılamaktadır (Çayır, 2013). Anne ve baba Tanrı'ya güçlü bir şekilde inanıyorsa ve çocuk bunun olumlu etkilerini ebeveyni üzerinde görüyorsa muhtemelen çocuk onların inancını taklit etmeye başlayacaktır. Çocuğun çevresindeki yetişkinler, okuldaki ve kilisedeki öğretmenler de inanç düzeyini ve inandığı şeyi etkileyebilir. Çocuk çevresinde Tanrı'ya iman etmenin olumlu sonuçlarını görürse imanı artabilir. Ebeveynler ve yakın çevrenin çocukla, Tanrı'nın onu önemseydiği ve ihtiyaçlarını karşıladığı hakkında düzenli olarak konuşması çocuğun Allah tasavvurunu ve inancını etkileyebilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocuklar 6-7 yaşlarında, Allah'ın yaratıcılık ve koruyuculuk özellikleriyle onu tasavvur etme eğilimindedir. Bu yaşta çocuk Allah'ın her şeye gücünün yettiğini ve her şeyi bildiğini idrak eder ve her isteği kabul ettiğini düşünür. Araştırmalar göstermiştir ki istekleri karşılanmadığında çocuklar hayal kırıklığı yaşasalar bile Allah'la kurdukları sağlam bağdan ötürü onu suçlamazlar. İsteklerinin yerine gelmeyişinin suçunu Allah'ta değil kendilerinde aramaktadırlar (Köylü & Oruç, 2017)

Çocuklar 8 yaşından itibaren Allah hakkında daha soyut düşünebilirler. Allah'ın sadece kendisi için var olmadığı ve onun aynı anda her yerde herkesin yanında olabileceğini idrak etmeye başlar. Çocuk bu dönemde Allah'la daha yakın bir bağ kurduğu için onun buyruklarını kabul etmeye hazırdır. Allah'ın çocuğa olan sevgisine ve bahsettiği nimetlere karşılık çocuk da Allah'a karşılık vermek ister. Bu dönemde Allah'a karşı belli belirsiz bir korkunun varlığı sezilir. Çocuk Allah'ın isteklerini yerine getirmediğinde onun kendisini cezalandırmasından korkar. Yapılan bir araştırmada, yaş arttıkça Allah'tan korktuğunu ifade eden çocukların sayısının arttığı bildirilmiştir (Çayır, 2013). Allah'ın kendisini cezalandırmasından korkan çocuk aynı zamanda Allah'ın iyileri affedeceği ve kötülerini sevmediği değerlendirilmesinde bulunur. Sözü geçen araştırma, yaş arttıkça Allah'ın affedici olduğu anlayışının da arttığını belirtmiştir. Çocuğun bu dağınık düşünceleri yetişkinlerin desteğiyle sistematize edilebilirse çocuk Allah'ın adaletini anlayabilir ve inancını pekiştirebilir (Köylü & Oruç, 2017).

Sevgi ve korku duyguları doğuştan getirilen duygulardır ancak zamanla çocuğun çevresi tarafından şekillendirilir. Aile ve diğer çevre, Allah'ı çocuğa nasıl anlatmışsa çocuğun Allah'a karşı besleyeceği hisler o yönde gelişir. Allah'ın insanları çok sevdiği, onları koruyup gözettiği anlatılırsa çocuk Allah'ı sevgi dolu, nurani ve iyi bir varlık olarak tasavvur eder. Eğer Allah, insanları sürekli cezalandıran, onları cehennemde yakan bir varlık olarak tanıtılırsa çocuk Allah'tan korkar ve uzaklaşır (Oruç, 2021).

Ergenlik döneminde çocuklar, insan biçimci Tanrı tasavvurundan tamamen kurtulabilirler. Artık bu dönemde ergenler, aşkın meseleler hakkında düşünürken çocukluk dönemindeki somut düşüncelerinin ötesine geçerler. Allah'ın eşi benzeri olmadığı, ölümsüz olduğu, her yerde hazır ve nazır olduğu düşüncesini içselleştirirler. Gençlerin çoğu, çevresinden edindiği dini görüş ve bağlılıktan, kendi inanç ve değerlerini

oturtacakları daha kişiselleştirilmiş bir inanca sahip olmaya doğru ilerlerler. (King & Boyatzis, 2004).

III. BÖLÜM

“CHILDFaITH” ADLI ESERİN DİNİ-MANEVİ GELİŞİM SÜREÇLERİ VE DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

3.1. ChildFaith Kitabına Genel Bir Bakış

Donald Ratcliff, çocuk maneviyatı ve din eğitimi üzerine çeşitli bilimsel çalışmalar yapmış bir akademisyendir. Eğitim psikolojisi alanında yüksek lisans yapmıştır ve üniversitede çocuk gelişimi üzerine dersler vermiştir. Eşi Brenda Ratcliff, Hristiyan eğitimi üzerine eğitim almış, çocuklara dersler vermiş ve kiliselerde öğretmen yetiştirme atölyelerinde eğitmenlik yapmıştır. Çiftin üç çocuğu vardır. Ratcliffler 2010 yılında yayınlanan “ChildFaith” adlı eseri birlikte kaleme almışlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Eserin ismi, İngilizcede çocuk anlamına gelen “child” ve inanç olarak tercüme edilen “faith” kelimelerin birleşiminden oluşur. Araştırmacılar, bu iki kelimeyi niçin birleşik şekilde kullanmayı tercih ettiklerini açıklamamışlardır. Bu kelimelerin birleşik şekilde kullanılmış olmaları, çocuk inancının yetişkinlerinki gibi ele alınması yerine çocuk inancına farklı bir alan açıldığı ve bunun için, özel bir anlam yükleyerek yeni bir ifade oluşturulduğu izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim kitap incelendiğinde bu durum fark edilmektedir. Ayrıca “faith” kelimesi Türkçe’ye inanç olarak tercüme edildiğinde yetersiz görünmektedir. Çünkü bu kelime, dini ve dini olmayan çeşitli anlamlar ifade eder. Sadece dini anlamlarına odaklanıldığında dahi, inançtan anlaşılanın ne olduğu dinden dine değişmekle kalmaz, bir dinin kendi içinde dahi farklı anlamlara bürünür. Dolayısıyla bu çalışmada eserin orijinal ismine sadık kalınmıştır.

Kitap on iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk bölümünde araştırmacılar, kavramsal çerçeveyi sunmaya çalışmışlardır. Manevi gelişim (spiritual development) ve manevi büyüme (spiritual growth) ayrımı yaparak ikisinin arasındaki farkı açıklamışlardır. Bu bölümde ayrıca, çocukların iç benliği üzerinde Tanrı’nın etkisi olarak tanımladıkları manevi deneyimleri açıklamaya ve Tanrı’nın çocuk içindeki kişisel varlığını vurgulamaya çalışmışlardır.

İçindekiler kısmına bakıldığında böyle bir ayrıma gidilmemiş gibi görünse de kitap, temelde iki kısma ayrılmış gibi görünmektedir. Kavramsal açıklamalardan sonraki

ilk dört bölümde araştırmacılar manevi gelişimi, gelişimsel dönemlere göre tartışmışlardır. Bu kısımlarda çocuğun manevi gelişimini bebeklik dönemi, erken çocukluk dönemi ve çocukluk dönemi olmak üzere üç döneme ayırarak açıklamaya çalışmışlardır. Kitap boyunca vurgulanan şey, okuyucuların bir çocuğun manevi değişimleri ve deneyimleri ile ilgili olarak bu aşamaların her birine özgü birçok hususu ve bu dönüşümlerle çocukları nasıl daha iyi yönlendirebileceklerini anlamalarına yardımcı olmaktır.

Kitabın ikinci kısmı gibi görünen son yedi bölümde ise yetişkinlere, çocuklarının maneviyatlarını nasıl besleyecekleri ve diğer bir söyleyişle, çocuklarına nasıl sağlıklı bir din eğitimi verebileceklerine dair birçok yol gösterilmiştir. Bu yollar şunlardır: Hikâye anlatma teknikleri, ritüellerin ve rutinlerin kullanımı, dini kutlama günlerinden yararlanma, çocukları dini mekânın bir parçası haline getirme, aile gezileri ve kutsal yerlerin ziyareti, yetişkin danışmanların ve çocuk kültürünün kullanımı. Tüm bunlar kitapta başlıklar halinde açıklanmıştır. Bu bölümlerde, çocukların maneviyatını geliştirmeye çalışan ebeveynler ve din eğitimcileri için çeşitli yöntemler ve pratik tavsiyeler sunulmaktadır.

Araştırmacılar, İncil'den aldıkları delillerle birlikte çocukların Tanrı için büyük ifade ettiklerini savunarak esere başlamışlardır. Bunu bildikleri için kendi çocuklarını ve eğittikleri çocukları din konusunda iyi şekilde eğitmek için çabaladıklarını belirtmişlerdir. Kitabın başlarında bu eseri kaleme alma amaçlarını şöyle açıklamışlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010, s. 2):

Bu kitap, sizin gibi ebeveynlerin araştırmalarını, incelemelerini ve ilgili tecrübelerini yansıtarak çocuklarınıza, Tanrı ile daha yakın bir ilişki kurmaları için rehberlik etmenize yardımcı olmayı amaçlamıştır. Çocuklarınızın Tanrı'yı sevmelerini, deneyimlemelerini ve manevi bir hayat içinde büyümelerini istediğinizi biliyoruz. Çocuklarınızın manevi olarak büyümelerine yardımcı olmak için size eşlik etmek istiyoruz. Önerilerimizin en azından bir kısmının size yardımcı olacağını umuyoruz.

Araştırmacılar, ebeveynlere ayrıca bir uyarıda bulunmuşlardır. Verdikleri tavsiyelerin her çocuğa aynı düzeyde uygun olmadığını vurgulamışlardır. Uygun olmayan yöntemlerin uygulanması çocukta olumsuz etkilere sebep olabilir. Bu sebeple ebeveynleri, çocuklarına uygun olan tavsiyelerden faydalanmaları noktasında

uyarmışlardır. Ayrıca sunulan yöntemlerin birbirinin alternatifi olduğunu bu sebeple tüm yöntemleri uygulamaya çalışılmamasını tavsiye etmişlerdir.

3.2. Manevi Gelişim ve Manevi Deneyimler

Kitabın ilk bölümünde manevi gelişimin ne olduğu tanımlanmaya çalışılmıştır. Ratclifflere göre manevi gelişim iki türdür. Biri, çocuk büyüdükçe ortaya çıkan ve yaşa bağlı aşamaları ifade eden türden manevi gelişimdir (spiritual development). Çocuklar, yaşamlarının her alanında meydana gelen genel gelişimlerinden ötürü manevi konular hakkında zaman içerisinde farklı düşünürler. Beynin olgunlaşması, gelişimin bu yönünü büyük ölçüde etkiler. Manevi gelişimin diğer bir türü ise, beynin olgunlaşmasından bağımsız olandır (spiritual growth). Buna göre bir yetişkin, bir bebeğin sahip olduğu düzeyde maneviyata sahip olabilir. Küçük bir çocuk, Allah'a karşı bir yetişkinden çok daha hassas ve duyarlı olabilir. "Development" ve "growth" kelimeleri genellikle birbirinin yerine kullanılan kelimeler olsalar da Ratcliffler, bu iki kelime arasında böyle bir ayrım yapmışlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.2.1. Yaşa Bağlı Manevi Gelişim (Stage-Centered)

Çocuklar yaşlarına ve beyinlerinin olgunlaşmasına bağlı olarak ergenlerden ve yetişkinlerden oldukça farklı düşünürler. Bu sadece onlar, daha az karmaşık düşündükleri için böyle değildir aynı zamanda çocukların düşünme türleri de farklı olabilir. Birçok araştırmacı çocuklar büyüdükçe düşünmelerinin nasıl değiştiğini araştırmıştır. Hatta bazı araştırmacılar çocukların din ve inanç tasavvurlarının yaş ve olgunlaşma ile birlikte nasıl değiştiğini incelemişlerdir. Manevi gelişim hakkındaki bu araştırmaların çoğu, ünlü çocuk gelişim kuramcısı Piaget'nin teorileri üzerine inşa edilmiştir. Piaget, okul öncesi çocuklarının mantıksal düşünmeden ziyade sezgisel düşünme yoluyla düşündüklerini ifade etmiştir. Beş ile yedi yaşları arasında, göz önünde bulunmasalar bile somut nesnelere hakkında mantıklı düşünmeye ilk olarak başlarlar. On bir yaşına kadar adalet ve merhamet gibi soyut şeyler hakkında soyut düşünceler geliştiremezler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocuklar, Tanrıya duaya ve inancın diğer yönlerine dair daha komplike tasavvurları kademeli olarak geliştirirler. Örneğin, araştırmacılar okul öncesi çocuklarının Tanrı'yı, eğer doğru bir şekilde isterlerse kendilerine istedikleri her şeyi veren bir sihirbaz olarak görme eğiliminde olduklarını tespit etmişlerdir (Ratcliff &

Ratcliff, 2010). Böyle düşünmelerinin sebebi, bu dönemde benmerkezci (egosantrik) düşüncesinin hâkim olmasıdır. Çocuk kendisi dışındaki tüm varlıkların onun için var olduğuna inanır. Bu sebeple Allah'ı kendisi için var olan, güneşi, ayı, tüm evreni kendisi için yaratan ve her koşulda kendisinin isteklerini gerçekleştirecek varlık olarak tasavvur eder (Atik, 2019). Okul çağı çocukları ise Tanrı'yı, insanlardan daha büyük ve daha iyi olan ancak esasında onlardan farklı olmayan bir Süpermen gibi görürler. Çocuklar, altı-yedi yaşlarında Tanrının her şeyi bilen olduğunu anlayabilirler. Sekiz yaşından itibaren Tanrının her şeye gücünün yettiğinin bilincinde olabilirler. Onun her zaman her yerde olduğunu anlayacak seviyeye gelmeleri birkaç yıl daha alabilir. Duaya, kutsal kitaba ve Tanrı ile alakalı tüm fikirlere dair tasavvurlar benzer bir süreç takip ederler (Ratcliff & Ratcliff, 2010)

Ratcliffler, inançla ilgili konuları anlamakta yaş farklılıklarını göz önünde bulundurmanın önemli olduğunu düşünürler. Bu sebepler Tanrı ve onun çocuklara olan sevgisi hakkında konuşmak okul öncesi çocukları için, soyut öğretileri öğretmeye çalışmaktan çok daha uygun bulunmuştur. Bu yaşlarda çok karmaşık konular hakkında tartışmak, genellikle kafa karışıklığına, bıkkınlığa ve manevi konulara karşı hoşnutsuzluğa neden olacaktır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Farklı yaşlarda çocukların düşünme biçimlerinin farklı olmasını anlamak önemlidir. Ancak Ratcliffler, çocukların kuramcılarının açıkladığı evrelerle mutlaka sınırlı olduğunu düşünmezler. Bu evreler, bir şekilde teste tabi tutulduğu vakit bir çocuk için tipik ve ortalama olanı ortaya koyar. Çocuklar başka şekillerde teste tabi tutulsalardı gelişim dönemleri farklı olur muydu diye sormak mümkündür. Evre/aşama teorisi merkezli araştırmalar çocukların inançla ilgili düşüncelerinde nasıl değişiklik olduğuna dair ipuçları verebilir. Ancak her çocuk, kitaplardaki kalıplara uymaz. Eğer çocuk, Tanrıyla ilgili tecrübelerine sahipse veya ebeveyni tarafından sevgiyle teşvik ediliyorsa manevi konuları kavrayabilmek için daha avantajlıdır. Çocuklar gelişim oranlarının değişikliğinden ötürü farklılaştığı gibi eğitimsel olarak değişikliklerinden ötürü de farklılaşırlar. Ratcliffler, buna kendi yaşadıkları bir olayı örnek verirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010, s. 7):

Çocuklarımızdan bir beş yaşlarındayken kilisede bizimle birlikte inzivaya çekilmişti. Bir gece oturup ateşe bakarken “Ateş çarpmıha gerilmiş İsa gibi ve ateşin etrafındaki taşlar ise İsa'ya bakan insanlar gibidir” dedi. Bu kendiliğinden gelen yorum karşısında hayrete

düşmüştük çünkü Piaget ve diğer araştırmacılara soyut düşüncenin ergenlik öncesi döneme kadar gelişmemesi gerekiyordu.

Benzer şekilde Jerome Berryman, erken çocukluk dönemindeki çocukların kendiliğinden, İncil'deki "The Good Shepherd"² meselindeki koyunlarla kendilerini karşılaştırdıklarını anlatır. Bu durum, birçok araştırmacının 11-12 yaşına kadar gelişemeyeceğini söyledikleri soyut bir düşünce düzeyini yansıtır. Ratcliffler, Piaget'nin teorisinin ve onun teorisinden etkilenen manevi gelişim araştırmalarının, çocukların zihinsel ve manevi gelişimlerine dair söylenecek son sözler olmadığını savunurlar. Çocukların kendiliğinden düşündükleri ile kendilerine yönlendirilen belli şeylere dair açıklamaları arasında uçurumlar olabileceğini ifade etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Burada Ratcliffler şunu kastetmişlerdir: Piagetci araştırmacılar, çocukların düşüncelerini kendiliğinden dile getirdikleri anları analiz etmemişlerdir. Sadece onlara sorulan sorulara verdikleri cevaplara dayanarak çıkarımlarda bulunmuşlardır. Oysa bu iki durumda ortaya çıkacak sonuçlar arasında büyük farklar bulunabilir. Ayrıca çocukların başka araştırmacıların aynı sorularına verdikleri cevaplar arasında da büyük boşluklar doğabilir. Araştırmacılar çocuklarla görüşürken verilerini alabilmek onların dillerine tabidirler. Ancak konuşmalar her zaman çocukların öğrendiğini yansıtmayabilir çünkü bir çocuğun dil sınırlamaları olabilir ve yetişkinler ise çocuğun spontane konuşmalarından ziyade kendilerinin talimatlarına verdikleri cevapları dinleme eğilimindedirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Evre teorisi, manevi gelişime bir bakış açısı sağlar ancak bu evrelerin çocukların maneviyatını yeterince tanımlayıp tanımlamadığına dikkat edilmelidir. Ebeveynler ve öğretmenler çocukların manevi gelişimlerini hızlandırabilir ve çocukların öğrendiklerini uygulayarak deneyimlemesi de manevi gelişimlerini etkiler. Manevi konuların öğretimi günlük hayata aşılırsa çocuğun manevi gelişimi ilerleyebilir. Bir günbatımında ebeveynlerin günbatımının güzelliği karşısındaki hayranlıklarını ya da Allah'ın insanları nasıl güzel yarattığına dair hayranlıklarını dile getirmeleri buna birer örnektir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

---

² The Good Shepherd (İyi Çoban), İncil'de Hz. İsa'nın kendisini iyi bir çobana, inananları ise koyunlarına benzeterek onları kurtuluşa yönlendirmesini anlatan meseldir (John 10:1-21).

Ratcliffler çocuk eğitiminde sağlıklı iletişim kurmanın önemine işaret ederler. Çocuklar, Tanrı hakkında apaçık yanlış ama aynı kulağa sevimli gelen yorumlar yaptığında yetişkinlerin kendilerine gülerek onları küçümsediğini hissedebilirler. Yetişkinler, çocukların olgunlaşmamış hallerini olgunlaşmaya giden yolda bir gereklilik olarak önemsemelilerdir. Onları onaylamak için dini yolculukları hakkında kesin bir şekilde konuşabilecekleri olgunluğa erişmeleri beklenmemelidir. Aksine onların deneyim ve anlayışları kusurlarına rağmen o anda onaylanmalıdır. Bir çocuğun olgunlaşmamış olmasına rağmen mevcut deneyimini onaylayarak onun büyümek ve olgunlaşmak için cesarete sahip olmasının sağlanacağı düşünülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.2.2. Yaşa Bağlı Olmayan Manevi Gelişim

Ratcliffler, çocukların yaşlarından ve zihinsel kabiliyetlerinden bağımsız olarak kendi manevi yaşantıları içerisinde büyüyüp geliştiklerini savunurlar. Küçük çocukların manevi duyarlılığı daha güçlü olabilir ve daha sonra okul çağında azalabilir. Çünkü okul çağında çocuğun akranları, çocuk, Tanrı ve manevi deneyimler hakkında konuştuğu zaman onunla alay edebilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bu bölümde araştırmacılar, çocuklarda zamanla ne gibi manevi değişimler görülmesi beklenir sorusunun cevabını araştırmışlardır. Onlara göre Hristiyan bireyler için manevi gelişimin meydana gelebileceği on alan vardır. Bu alanları şu şekilde açıklamışlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010, ss. 10-12):

İlk olarak, Tanrı'ya doğru hareket vardır. Ardından yalın bir şahadet ve Tanrı'ya yaşam taahhüdünü içeren bir günahtan kurtuluş ya da dönüşüm anı vardır. İkinci olarak, çocukta manevi gelişim kutsal kitabın içeriğini öğrenmesinde yansır. Çocuklar İncil'i sarmal şekilde öğrenirler. Birkaç ayda veya yılda bir aynı kıssaları ve temaları döne döne öğrenirler ve daha öncekine ek olarak sahip oldukları tecrübe ve olgunlaşma sayesinde aynı temalar hakkında yeni bakış açıları ve anlayışlara sahip olurlar. Üçüncü olarak, çocuğun Tanrı ve teolojinin diğer alanları hakkındaki görüşleri daha net ve kutsal kitapla daha tutarlı hale gelir. Çocukların zihinsel kapasiteleri sınırlı olabileceğinden, teoloji anlayışlarında netliğe ve tutarlılığa doğru gidişleri hızlı olmayabilir. Manevi gelişimin dördüncü alanı manevi oluşumdur. Bu çocuğun giderek İsa'ya benzemesini ifade eder. İnsanlar, İsa'nın tüm dünyanın günahları için ölmesi gibi onun yaptığı bazı şeyleri yapamaz fakat çocuklar, İsa'nın Tanrı ile muhteşem ilişkisini perspektif alabilirler. Beşinci olarak, manevi gelişim aynı zamanda çocuğun Tanrı'yı sevmesini, onu övmesini ve Tanrı'dan daha fazlasını istemesini ifade eder. Bu özellikler çocukta bir dereceye kadar bulunabilir fakat ebeveynler bu konuda gerçekçi olmalıdırlar. On yaşındaki bir çocuk için

video oyunlarının bir saatlik ibadetten daha çekici gelmesi daha olasıdır. Yine de doğru bir teşvik ile çocuklar manevi derinlik için bir açlık geliştirebilirler. Altıncı olarak, manevi gelişim Tanrı'yı dinlemeyi ve ona itaat etmeyi gerektirir. Çocuklar bazen Tanrı'dan haber aldıklarını söylerler. Bu durum onların Tanrı'yı aktif olarak hayata müdahil olduğunu hayal etmeleri yönünde teşvik edici olarak kullanılabilir. Yedinci olarak, manevi gelişim çocuğun günahı bilmesi, günahını itiraf etmesi ve Tanrı'dan bağışlanma dileyerek günahıtan dönmesiyle belirginleşir. Günahını çabucak tanınması çocukların edinebileceği bir özelliktir ancak çocuğun aşırı suçluluk duygusuna kapılmaması için rehberliğe ihtiyacı vardır. Sekizinci olarak, manevi gelişim aynı zamanda inanç gelişimidir. James Fowler'ın evre teorisi merkezli faydalı bir inanç gelişim teorisi vardır. Buna göre çocuk dini sevgiyle ve güvenle deneyimlediği sürece büyüdükçe imanı artmalıdır. Ancak maalesef bazı ebeveynlerin güvenilir olmayan davranışları sebebiyle bazı çocukların Tanrı'ya inanmaları daha zor olur. Neyse ki bu zamanla değişebilir fakat zor ve yavaş bir süreç olabilir. Dokuzuncu olarak manevi gelişim ahlaki gelişimdir. Ahlaki gelişim, çocuğun, kutsal kitabın ahlak standartlarına daha duyarlı hale gelmesini ve davranışlarının Tanrı'nın ideallerine uygun olarak yansıtmasını içerir. Manevi gelişimin son alanı, başkalarına maddi veya manevi açıdan destek olmak için zaman ayırmayı içerir.

Ratcliffler, çocuklar manevi konularda soru sorduğunda cevap vermek için uygun bir zaman beklenmemesi gerektiğini savunmuşlardır. Alışverişe giderken çocukla arabada iki dakika konuşmanın alışveriş yapmaktan daha önemli olabileceğini belirtmişlerdir. Uykudan önce çocukla konuşmak iyi olabilir fakat o sırada da çocuğun zihni başka şeylerle meşgul olacaktır. Bu yüzden çocuğun soruları derhal cevaplandırılmalıdır. Eğer ebeveyn çocuğun sorduğu sorunun cevabını bilmiyorsa dürüst olmalıdır. Çünkü hatalı olduğu ortaya çıkarsa ebeveynin güvenilirliği zedelenebilir. Cevabı bilmediğini itiraf etmesi yanlış bir cevap vermesinden daha iyi bulunmuştur (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.2.3. Çocukların Manevi Deneyimleri

Manevi deneyimler olmadan inanç, cansız ve verimsiz olma eğilimindedir. Rebecca Nye, İngiltere'de okul çağındaki çocuklarla yaptığı araştırmada, çocukların manevi deneyimlerinin algısal olduğu kadar duygusal olduğunu, manevi deneyimlerin çocuğun dünyayı nasıl algıladığını değiştirdiğini saptamıştır. Manevi deneyim, dini görüşleri ne olursa olsun, incelenen çocukların çoğu için ortak bir aktivitedir ve hatta dini inanca sahip olmayan çocuklarda bile görülmüştür. Alman teolog Rudolf Otto, yetişkinlerin benzer manevi deneyimlerinin tüm dinlerde ortak olduğu sonucuna

ulaşmıştır. Otto, öğretilmeyen ancak başkaları tarafından uyandırılabilen (çocuk için ebeveyni gibi) bu tür deneyimleri kutsalla rastlaşmalar olarak adlandırmıştır (akt. Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Manevi deneyimlerden veya kutsalı deneyimlemekten kasıt, Tanrı'nın çocuğun iç benliği ve insan ruhu üzerindeki etkisidir. Şeytanın bu etkiyi taklidi de olumsuz manevi deneyimden kastedilendir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Günlük manevi deneyim, kişinin günlük hayatta aşkın olanla bağlantısından ötürü huşu, şükran, merhamet, şefkat, sevgi ve derin bir iç huzur gibi hisleri hissetmesidir (Underwood, 2011). Örneğin bir çocuğun doğal bir güzelliği izlemekten haz duyması ve Tanrı'nın doğayı ne kadar güzel yarattığına dair huşu hissetmesi bir manevi deneyimdir. Harvard Üniversitesi'nde profesör olan Robert Coles araştırmasında şunu keşfetmiştir: Çocuklar Tanrı'yı duyduklarını ve bazen onunla konuştuklarını iddia ederler ancak bunu dua ile ilişkilendirmezler (akt. Ratcliff & Ratcliff, 2010). Çocukların Tanrı ile konuştuklarını iddia etmeleri de manevi deneyime bir örnektir.

Maneviyat çocuklara empoze edilen bir şey değil, onların varlığının ayrılmaz parçasıdır. Ratcliffler, çocukların manevi deneyimlerinin, onların kalplerinde sadece Tanrı tarafından ve Tanrıyla doldurulacak manevi bir boşluk olduğunu yansıttığını ifade etmişlerdir. Ebeveynler, Tanrı'nın öncü olduğunu ve çocukların da istekli katılımcılar olduğunu kabul ederek çocuklarını manevi deneyimlere açık olmaları için teşvik edebilirler. Bir yandan da manevi deneyimleri arzu nesnesi haline getirmemek için dikkatli olunmalıdır. Tanrı'yı aramak yerine deneyimi aramak, deneyimi bir put haline getirmektir. Yapay deneyimler Tanrı'nın varlığının önüne geçebilir. Çocuklara Tanrı'ya karşı açık ve anlayışlı olmaları, aynı zamanda bu tür deneyimlerin gerçekleşip gerçekleşmediği noktasında onun mutlak iradesine boyun eğmeleri gerektiği öğretilmelidir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bir çocuğun huşu halini ve merakını Tanrı'ya doğru yönlendirmek genellikle oldukça kolaydır. Mesela çocuk, doğadaki bir şeyin güzelliğinden etkilendiği vakit ebeveyn ona, "Bu Tanrı'nın yarattığı harika bir şey değil mi? Haydi ona teşekkür edelim ve bunu yarattığı için ne kadar yüce olduğunu söyleyelim" şeklinde bir şey söyleyebilir. Burada amaç, çocuğun ruhsal deneyiminde övgü ve minnettarlığın aşılmasını sağlamaktır. Manevi deneyim anlarında Tanrı anın içine dâhil edilebilir fakat bazen her

şeyi yetişkinlerin açıklaması gerekmez. Catherine Stonehouse, kilisede öğretmenlik yapan yetişkinlerin bazen İncil veya teoloji hakkında konuştuklarında çocuğun manevi deneyimlerini kesintiye uğrattığını söylemiştir. Stonehouse, “Çocuk bir kıssayı dinlerken kıssadaki hayranlık ve merak uyandıran manevi öğeleri kendi hayal gücüyle keşfedebilir ve bunun için genellikle zamana ihtiyaç duyarlar. Ebeveynlerin çocukların bu deneyimleri yaşamaları için zaman tanıması gerekebilir” şeklinde tavsiyede bulunmuştur (akt. Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocuklar manevi konular kendilerine öğretilmeden önce manevi deneyimler yaşarlar. Ebeveynin maneviyatı öğretmesi bir anlamda manevi deneyime dil vermek gibi bir şeydir. Bu sebeple maneviyatı öğretirken onların önceki tecrübelerine zarar vermeyecek şekilde öğretmeye dikkat edilmelidir. Çocuklar okul yılları boyunca büyüdükçe manevi deneyimler hakkında onlara daha çok şey öğretilir. Böylece onları daha eksiksiz bir şekilde anlayabilirler. Önemli olan çocuğun tartışmaya katılması, sorular sorması ve deneyim ve anlayışlarını paylaşmasıdır. Çünkü çocuklar diyaloga ihtiyaç duyarlar (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveynler çocuklarına manevi deneyimlerin dünyaya bakış açılarını değiştirebileceğini açıklayabilirler. Bu bakış açısı sayesinde çocuklar bulutlara, dağların güzelliğine ve diğer insanları ne kadar sevdiklerine dair daha bilinçli olurlar. Daha büyük çocuklara ancak bir dereceye kadar manevi deneyimler öğretilir. Örneğin dinletilen bir müzik parçasından biri sadece notaları, sözleri ve diğer müzik unsurlarını işitirken başka biri bu müzik üzerinden ibadete ve Tanrı'ya yönelmeyi önceleyebilir. İnsanlar Tanrı'ya kendileri için manevi deneyimler yaratmasını emredemez ancak bunun için dua edebilir ve hazır olabilirler. Bir din adamı, “Tanrıya dair tam deneyimler asla planlanabilir veya elde edilebilir değildir.” demiştir. Kendisine “Eğer Tanrı farkındalığı sadece kaza ara olan bir şeyse neden manevi pratikler yapmak için çok çalışıyoruz?” sorusu sorulunca, “Mümkün olduğunca kazaya meyilli olmak için.” şeklinde cevap vermiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010)

Ebeveynlerin çocuklarını manevi deneyimlere hazır hale getirmesi ile ilgili bir örnek verilecek olursa: Sosyal medya kullanıcısı bir anne, çocuklarına her şeyi Allah'tan istemelerini öğrettiğini belirttikten sonra dört yaşındaki kızının bir Cuma günü yatsı namazını kılmadan önce pizza istediğini söylemiştir. Anne, pizza sipariş etmek için saatin

çok geç olduğunu ve kendisinin böyle bir isteği olmadığını belirtmiştir. Bu sebeple kızına Allah'tan dilemesini söylemiş ve çocuk "Allah'ım bana pizza ver" diye Allah'a yalvarmıştır. Anne ve kızı henüz seccadeden kalkmamışlarken yardımcıları elinde bir kutu pizzayla eve gelmiştir. Ardından aileden biri de eve bir kutu pizza getirmiştir. Anne, kızının bu durum karşısında büyük bir şaşkınlık ve sevinç yaşadığını ifade etmiştir. Bu olaydan sonra çocuk, her şeyi Allah'tan istemeye devam etmiş ve hatta bisiklet isteyen iki yaşındaki kardeşine Allah'tan istemesini öğütlemiştir (OneTiredMum, 2022). Annenin çocuğuna Allah'tan istemeyi öğretmesi sonucunda çocuğun dua etmesi ve duasının anında karşılık bulması tam anlamıyla manevi bir deneyimdir. Çocuk, Allah'ın kendi isteklerini önemseyişi karşısında büyük bir şaşkınlık ve hayranlık duymuştur. Allah'ın hayatına müdahil olduğuna ve kendisini önemsedğine o kadar inanmıştır ki kardeşinin de bunu denemesini istemiştir.

Çocuklar, manevi bir deneyimle sonuçlanmasa bile dua ve şükür günlük bir aktivite olarak görmeye ihtiyaç duyarlar. Bu, düzenli bir yatma duasının, yemek masasının veya diğer düzenli aktivitelerin bir parçası şeklinde olabilir. Ancak yine de çocuğun, Tanrı ile ilişkisinin sadece bu günlük aktiviteden ibaret olmadığını, onunla gün boyu birlikte olduğunun farkında olması gerekir. Bunu çocuklardan beklemek muhtemelen fazladır ancak nihayetinde Tanrı ile yürüyüş sürekli olmalı ve tüm faaliyetler dua ve şükür ile noktalanmalıdır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.3. Bebeklik Dönemi

3.3.1. Doğum Öncesi: Çocuğun Manevi Gelişimi İçin Hazırlanmak

Ratcliffler, ebeveynlere çocukları doğmadan önce onların manevi beslenmesine hazırlık için dua etmelerini önermişlerdir. Örneğin araştırmacıların bir arkadaşı, çocuğuyla sembolik bir bağ kurmak için doğumdan önce eşinin karnına sık sık elini koyarak dua ettiğini söylemiştir. Diğer önemli bir husus ise ebeveynin hamilelik sırasında anneye pozitif bir hamilelik süreci yaşatmaya özen göstermeleridir. Yüksek stres ve duygusal kargaşa anne karnındaki çocuğu olumsuz etkileyebilir. Anne çocuğun sağlığı için bulaşıcı hastalıklardan da kaçınmalıdır. Amaç, çocuğa duygusal ve fiziksel olarak makul ortamı sağlamaktır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Doğum öncesi süreç, ebeveynlerin kendi maneviyatları üzerine düşünmeleri için iyi bir zamandır. Bu süreçte ebeveynler ailelerinde veya kiliselerinde problem yaşadıkları

kişilerle aralarını düzeltmeye çalışabilirler. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi, ebeveynler çocuğun bakımında bu kişilerin desteğine ihtiyaç duyabilirler, ikincisi ise eğer kişi çevresindeki insanlardan yana hayal kırıklığına uğramışsa çocuğuna karşı daha az toleranslı ve hassas olması mümkündür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Doğum öncesinde yapılması faydalı olan bir diğer hazırlık, eşlerin aralarında iyi bir ilişki kurmaya özen göstermeleridir. Eşler sorunlarını çözmeye çalışmalıdırlar. Çözülmemiş, halının altına süpürülmüş sorunların, bebek doğduktan sonra onun getirdiği sorumlulukların stresinden ötürü ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bunun olmaması için ebeveynler önceden önlem alabilirler. Sağlıklı bir ev hayatı kurmak, manevi olarak sağlıklı bir çocuk yetiştirmek için çok iyi bir hazırlıktır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocukların oynayacağı oyuncaklara ve kullanacağı görsel işitsel materyallere önem verilmelidir. Eski Yunanlılar, iyi müziğin ruhu zenginleştirdiği konusunda haklı olabilirler. Oyuncaklar ve diğer materyaller rastgele değil, çocuğun ahlaki ve manevi gelişimleri üzerindeki etkileri dikkate alınarak özenle seçilmelidir. Bunu çocuğun doğumundan önce planlamak ebeveyne zaman kazandırabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveynler doğumdan önce, çocuğu olacak veya olan yakın arkadaşları ile çocuklarının maneviyatını nasıl besleyecekleri konusunu konuşabilirler. Anne ve babalar, eşleriyle ve arkadaşlarıyla manevi ve dini pratikler üzerine konuşabilir ve ileride çocuğuna bunlardan hangilerini öğretmek istediklerini, hangilerini istemediklerini tartışabilirler. Anne ve babalar ayrıca kendi manevi eğitim süreçlerini de göz önünden bulundurarak bunlardan hangi aktiviteleri ve fikirleri çocukları üzerinde kullanmayı, hangilerini geride bırakacaklarını düşünebilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Özetlemek gerekirse, doğum öncesi aylar önemli zamanlardır. Ratcliffler, anne ve babalara bu dönemi sadece, bebeklerine beşik alacakları, kıyafetlerini alıp yıkacakları fiziksel bir hazırlık dönemi olarak değil, aynı zamanda ruhsal bir hazırlık dönemi olarak görmelerini ve bu fırsatı iyi değerlendirmelerini tavsiye etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.3.2. Mizaç ve İnanç

Bebekler nihai kişiliklerini etkileyecek mizaçta doğarlar. Mizaç oldukça karmaşıktır. Bebekler için pek çok farklı mizaç türü olduğu öne sürülmektedir. Ratcliffler,

bu konuya belki de en basit yaklaşımın, yeni doğanı ya kolay bebek ya da zor bebek olarak tanımlamak olduğunu savunmuşlardır. Kolay bebekler kucaklanmaktan hoşlanırlar ve çok fazla ağlamazlar. Buna karşılık zor bebekler, çoğu zaman mutsuz görünürler ve hatta ebeveynlerin şefkatine direniyormuş gibi görünebilirler. Çoğu bebek doğduğunda bu iki uç arasında bir yerdedir. Ancak doğuştan gelen mizaç yaşamın ilk birkaç haftasında netleşecektir. Mizaç her ne kadar doğuştan getiriliyor olsa da ebeveynler ve yetişkinler çocuk üzerinde oldukça önemli etkiye sahiptir. Çocukla ilgilenenler, onun verdiği ipuçlarını takip ederlerse zor çocuk bile daha az zor hale gelebilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Yüzyıllar boyunca bazıları, yeni doğmuş bir bebeğin zihninin boş bir sayfa gibi olduğuna ve çevrenin bebeğin mizacını ve davranışlarını tamamen belirlediğine inanmıştır. Locke tarafından ortaya atılan bu iddianın esas amacı insanın doğuştan günahkâr olduğu ve bunun kalıtsal olarak nesilden nesile aktarıldığı tezine karşı çıkmaktır fakat bu iddia, insanın doğuştan manevi yeteneklere sahip olmadığını varsaymaktadır (Oruç, 2021). Bu varsayım artık, ciddi bir şekilde sorgulanmaktadır. Montessori bu varsayıma karşı çıkanlardandır. Ona göre çocukta maneviyat doğal olarak vardır. Rehberlik ve eğitim yoluyla çocuğun doğuştan getirdiği manevi yetenekleri işlenebilir (akt. Oruç, 2019). Psikoloji alanında yapılan araştırmalar, bireyin gelişiminin belirlenmesinde doğuştan getirdiği özelliklerin ve yeteneklerin en büyük etken olduğunu savunan nativizm görüşünün ya da bireyi toplumun ürünü olarak gören tabula rasa önermesinin tamamen doğru olamayacağını ortaya koymuştur. En makul görüş, bireyin gelişiminin hem doğuştan getirdiği özelliklerden hem de çevresel faktörlerden etkilendiğinin kabulü olarak görülmüştür (Yavuz, 2012).

Mizaç, kişiliği ve dolayısıyla çocuğun inancını yaşama biçimini etkiler. Kolay bebekler zor bebeklere nazaran daha kolay dindar olma eğilimine sahip olabilirler fakat bu konuda bir araştırma olmadığı için bu sadece bir tahmindir. Ancak var olan araştırmalar gösteriyor ki ebeveynler, çocuğun diğer insanlara ve belki Tanrı'ya güvenmek için büyüyeceği düzeyi etkileyebilirler. İnanca sahip olmak için güvenmek gerekir. Dolayısıyla güven duygusu çok yüksek olan çocukların Tanrı'ya güçlü şekilde inanma olasılıkları eşit derecede veya daha yüksek olabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.3.3. Güven Üzerine Kurulu İnanç

Ratcliffler, anne-babaların bir bebeğin güven duygusunun yüksek olması ve dolayısıyla inanca sahip olabilmeleri için ne yapmaları gerektiği sorusunun cevabını aramışlardır. Güvenilir bir ortam ve çevre bebek için önemlidir. Ebeveyn veya bakıcılar tarafından çocuğun ihtiyaçları hızlı bir şekilde karşılanırsa ve sabit düzenli bir çevresi olursa bebeğin güvenme olasılığı daha yüksek olur. Kişinin ihtiyaçlarının tutarlı ve sevgiyle karşılanması sonucu ortaya çıkan güven, inanç oluşumunun temeli olarak görülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010; Yust, 2003). Bebeğin ihtiyaçlarının karşılanmadığı ve ağlamasının görmezden gelindiği kaotik bir ortam, çocuğun çevreye karşı güvensizlik duymasına sebep olabilir. Bu nedenle, bebeğinin güven duymasını isteyen ebeveynin yapabileceği en iyi şey, bebeğinin ihtiyaçlarını düzenli olarak karşılamak ve düzenli bir ev hayatına sahip olmak için çabalamaktır. Ratcliffler, çocuğa aynı ilginin kilisede de sağlanması gerektiğini savunurlar. Çocuklar nerede olursa olsunlar sevgi dolu ilgiye ve bakıma muhtaçlardır. Muhtemel sonuç şu olacaktır, güven duygusu yüksek bir çocuk güvenen bir yetişkin haline gelecektir ve inançlı bir birey olma eğiliminde olacaktır. Çocuklar insanlara güvenmeyi öğrenmelidirler fakat herkese güvenilmeyeceğini de bilmelilerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Araştırmacılar bu bölümdeki görüşlerini, Erikson'ın psikososyal gelişim kuramına dayandırmışlardır. Erikson, insan yaşamını sekiz evreye ayırmıştır ve her evrenin kendine özgü gelişimsel hedefleri olduğunu belirtmiştir. Bebeklik dönemine (0-1 yaş) denk gelen ilk evrede hedef, bireyin temel güven duygusunu kazanmasıdır. Erikson, bebeğin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla güven duygusunun gelişebileceğini ve güven konusunda sağlıklı gelişim gösteren bebeklerin dini duygular edinmesinin mümkün olduğunu savunmuştur (akt. Gürses & Kılavuz, 2011). Birçok araştırmacı Erikson gibi güveni, dini duygunun temellerinden biri olarak görmüştür. Ribot, cezalandırmaya ve ödüllendirmeye muktedir yüce bir varlığa duyulan güvenin inancın kaynağı olduğunu belirterek inanç ve güven arasında ilişki kurmuştur (akt. Oruç, 2010).

Güven gelişiminde içsel bir sınırlama vardır. Çocuklar, ebeveynlerine, bakıcılarına veya kendilerine bakan her kimse onlara bağlanma eğilimindedirler. En güvenli şekilde bağlandıkları kişiyi veya kişileri tercih ederler. Bebek için birine güvenmenin en temel koşulu, güvendiği kişinin onun ihtiyaçlarını düzenli olarak karşılıyor oluşudur. Elbette inanç, salt güven duygusundan daha fazlasıdır ancak inanç

güven üzerine inşa edilir. İnanç aynı zamanda okul öncesi ve okul yıllarında ebeveynler ve diğer insanlar tarafından etkilenecektir. Eğer ebeveyn Tanrı'ya güçlü bir şekilde inanıyorsa ve çocuk bunun olumlu etkilerini ebeveyni üzerinde görüyorsa çocuğun bu inancı taklit etmesi daha olasıdır. Aynı şekilde çevredeki diğer yetişkinler, okuldaki ve kilisedeki öğretmenler de çocuğun inanç düzeyini ve inandığı şeyi etkileyebilir. Çocuk Tanrı'ya iman etmenin olumlu sonuçlarını görürse imanı artar (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveynler ve yakın çevre, çocuğa Tanrı'nın onu önemseydiği ve ihtiyaçlarını karşıladığı hakkında düzenli olarak konuşarak çocuğun algısını etkileyebilirler. Çocuklarla manevi içerikli konuşmalar yapmak manevi gelişimin en kritik yönünü oluşturur. Ancak bu konuşmalar tek taraflı bir enformasyon şeklinde değil, hem ebeveynin hem çocuğun aktif katılımıyla gerçekleşmelidir. Çocuk manevi konuşmalara aktif bir şekilde katılırsa bu konuşmaları gündelik hayatına taşıyabilir ve manevi kişiliğini bu sayede inşa edebilir (Oruç, 2019b) Ratcliffler, bu konuşmayı çocuğun okul öncesinden okul çağına geçtiği dönemde konuşmanın etkili olacağını belirtmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.3.4. Tanrı'ya İlişkin Hisler

Bebeklerin açık bir Tanrı kavramına sahip olmaları mümkün değildir. Böylesine bir anlayış, çocuk konuşmaya başladığı sırada gelişmeye başlar. Ancak çocuğun bir süreliğine Tanrı kavramı ile ebeveyn kavramını karıştırması muhtemeldir. Okul öncesi dönemin sonlarında ve ilkokul yıllarında Tanrı ve ebeveyn kavramları daha belirgin hale gelir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Duygular ve hisler bebeğin yaşamının önemli yönleridir. İnsanların iki yaşından önceki olayları hatırlamaları mümkün değildir. Çünkü insanlar konuşma ve anlama gibi sözel yetenekler sayesinde hatırlarlar. Ancak dünyaya, ebeveyne ve hatta kelimelere ilişkin hisler bebeklik döneminde oldukça önemlidir. Ratcliffler, ebeveynlerin bu hisleri nasıl etkileyebileceklerini tartışmışlardır. Bu noktada etkileşimin ve fiziksel temasın olduğu sevgi dolu bir çevrenin önemini vurgulamışlardır. Hz. İsa'nın bebekleri ve çocukları kollarına aldığı örnek göstermişlerdir. Nitekim çocuğu sıkıca ama nazik bir şekilde kucaklamak ve okşamak, duygusal sıcaklığı ve ilgiyi çocuğa geçirir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, bebekleriyle sevgi dolu bir bağ kurmaları ve bu bağ sayesinde bebeklerinin Tanrı'ya dair hisler edinmesini sağlamaları için ebeveynlere bazı tavsiyelerde bulunmuşlardır: Ebeveyn, bebeğini kucağını alıp gereken ilgiyi gösterirken onunla konuşabilir, ona şarkı söyleyebilir ve Tanrı'yla ilgili bazı sözleri konuşmalarına ve şarkılara dâhil edebilir. Bebek bu sözlerin anlamını anlamayacaktır fakat bu sayede ebeveynin bebeğe olan sevgi dolu ilgisi ve kelimelere ait sesler arasında olumlu duygusal bir bağ kurulmuş olacaktır. Bebek kucaklanmanın verdiği rahatlığın tadını çıkartırken usulca onun kulağına fısıldanacak şarkılar ve sözler sayesinde Tanrı'yla ilgili olan sözler ile olumlu duygular arasında bağlantı kurulacaktır. Bebek büyüyünce bu sözlerin anlamını anlayacaktır fakat bu duygusal bağ sayesinde çocuk, bebeklik döneminin çağrıştırdığı sözleri diğerlerine nazaran daha çok sevebilir. Öte yandan eğer Tanrı ve dini inançla ilgili sözler öfke, yoksunluk, ilgisizlik gibi durumlarla bağdaştırılırsa bebeğin dine karşı daha sonraki duygusal tepkileri olumsuz olabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Cebeci de buna benzer çıkarımlarda bulunmuştur. İki yaşına kadar bebekle dini iletişim kurmanın yolu sevgiden ve ilgiden geçer. Bebek anlamını bilmese dahi gördüklerini ve duyduklarını bilinçaltına kaydeder. Bu dönemde bebeğin kaba ve kötü şeyler yerine sevecen, kulağa hoş gelen şeyler duyması gerekir. Bebeğin çevresinde dini tutum ve davranışlara şahit olması da ileride bu yönde bilinç kazanabilmesi için etkili olacaktır (Cebeci, 2015).

Ebeveynler ve kiliseler çoğu zaman sadece kelimelerin anlamına odaklanıyor ve bu kelimelerin duygusal boyutunu ve her çocuğun bir birey olduğunu unutuyorlar. Örneğin bazı çocuklar için kutsal kitabın fiziksel özellikleri, kilisenin mimarisi etkileyici gelebilir ve olumlu duygular oluşturmaya katkıda bulunabilir. Ancak uzun zamandır bunlarla ilişkili olan çocuklar için bunlar, itici ve rahatsızlık verici olabilir. D. Ratcliff, dinle ilgili konulardan hoşlanmayan bir öğretmenini bu duruma örnek vermiştir. Bu öğretmeni dar görüşlü, aşırı geleneksel bir okulda okumuş ve oradaki öğretmenler ellerine düzenli olarak cetvelle vuruyorlarmış. Ratcliff, onunla din ve Tanrı hakkında konuşmanın zor olduğunu belirtmiştir. Bunun sebebinin öğretmenin din konuları yanlış anlamasından değil, bu kavramların ilişkili olduğu duygusal acıdan kaynaklandığını ifade etmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.3.5. Bebeklerin Manevi Deneyimleri

Bebeklerin manevi deneyimlerinin olup olmadığı meselesi Ratclifflerin merak konusu olmuştur. Onlara göre ilk bakışta bu pek mümkün görünmemektedir. Bebekler büyük çocukların sahip olduğu beyin gelişim derecesine sahip değildir. Bebeklerin entelektüel kapasiteleri; kelimelerin tonu, duygusal çağrışımlar ve dili anlamaya bağlı olmayan düşünme gibi sözel olmayan çağrışımlar ile sınırlıdır. Yine de bazı araştırmacılar bebeklerin nihayetinde Tanrı kavramı haline gelecek oldukça belirsiz izlenimler geliştirdiklerini iddia etmişlerdir. Bu iddia şüpheli görünürken, çocukların manevi deneyimlerinin, akranlarının ve yetişkinlerin negatif tepkilerinden ötürü, yaş büyüdükçe daha az sıklıkta görüldüğü ortaya koyulan bir gerçektir. Bu sebeple bebeklik döneminde manevi deneyimlerin daha sık görüldüğü öne sürülebilir. Örneğin, ilk kez elini keşfeden bir bebek muhtemelen önce elinin bir kısmını veya tamamını ağzına koyacak, dokunarak ve tadararak elini keşfedecektir. Daha sonra elini ağızından çıkaracak ve gözleriyle onu dikkatli bir şekilde inceleyecektir. Bebek her zaman orada olan ancak ilk kez gördüğü ve keşfettiği bu nesneye hayran kalacaktır. Böyle bir durumda bebeğin elini keşfederken huşu ve hayret içinde olduğu açıktır. İşte bu, manevi sayılabilecek, karşı konulamaz bir deneyim olabilir. Ancak çocuğun manevi deneyimleri içinde Tanrı'nın olup olmadığı bilinmemektedir. Bunu deney ve gözlemlerle anlamak mümkün değildir. Ratcliffler, Hristiyanlığın kutsal kitabından yola çıkarak Tanrı ve bebek arasında mistik bir bağ olduğunun sadece iddia edilebileceğini fakat bunu kanıtlamanın mümkün olmadığını iddia etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bu iddia, Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu ya Yahudi ya Hristiyan ya da Mecusi" yapar." (Buhârî, "Cenâ'iz", 79) hadisini akla getirmektedir. Kur'an-ı Kerim'de de Allah'ın insanları fitrat üzere yarattığı ifade edilmiştir (Rum, 30/30). Fitratın ne olduğu konusunda birçok görüş olsa da en makul bulunanı, fitratın, ilk yaratılış sırasında Allah'ın insan tabiatına bahşettiği yaratana tanıma eğilimi, ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yatkınlıkları ifade ettiği şeklindeki anlayıştır (Hökelekli, 1996). İnsan doğuştan yaratana tanımaya meyilli ise onunla doğumdan itibaren bir bağ kurması mümkün olabilir. Fakat yine deney ve gözlem yapmanın mümkün olmaması nedeniyle bunun bilimsel anlamda kanıtlanması da şu anda mümkün gözükmemektedir.

Bazı din psikologları dinin insanın geninde olup olmadığını sorgulamışlardır. Ancak bunu yaparken var olan belli dinlerden değil küçük çocuklar, kendilerinin geçici ve sınırlı varlıkları olduğu bilincine vardıklarında harekete geçen temel dini eğilimden yola çıkarlar. Yani bireyin, insanlığın sonlu doğasına verdiği yanıt din ve maneviyat olarak görülmüştür ve bunun insanın geninde var olduğu düşünülmüştür (Oser vd., 2007). Bu konuyla ilgili olarak son zamanlarda bilimsel çalışmalar yapılmasına gayret gösterilmektedir. Bazı araştırmacılar dini inanç, tutum ve davranışların biyolojik kökenli olduğunu varsaymışlar ve bunu kanıtlayabilmek için çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar, beyindeki sol tempolar lobun dini ve manevi deneyimlerle ilgili olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ayrıca beynin ön lobunda, insanın doğuştan Tanrı inancına sahip olmaya meyilli olduğunu gösteren *Tanrı Geni* veya *Tanrı Bölgesi* olduğu varsayılmaktadır. Nörolojinin ve teolojinin verilerinden faydalandığı için, dini ve manevi deneyimlerin beyinsel fonksiyonlarla ilişkisi üzerine çalışmalar yapılan bu alan *Nöroteoloji* olarak isimlendirilmiştir. Nöroteoloji çalışmaları henüz bilimsel tutarlığa kavuşmamıştır ancak bu alanda araştırmalar devam etmektedir (Köylü & Oruç, 2021). Bu araştırmalar, insanın doğuştan dini ve manevi deneyimler yaşadığını ispatlayabilirse o zaman bebeklerin deneyimlerinden tutarlı bir şekilde bahsedilebilir.

3.3.6. Bebeklerin Örnekligi

Ratcliffler, bebeklerin ebeveynlerine ve diğer yetişkinlere çok şey öğretebileceğini iddia etmişlerdir. İncil’de insanların günahlarından kurtulup Tanrı’ya yönelişinin bebeğin doğumuna benzetildiğini ifade etmişlerdir. Kadınların doğum yapmak için hayatlarını feda etmeye istekli olması bakımından İsa ile arasında bir paralellik olduğunu belirtmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bu bölümde araştırmacılar, bebeğin beslenmesini insanların Tanrı ile olan ilişkisini açıklamak için bir metafor olarak kullanmışlardır. Annenin bebeğini emzirirken fiziksel temas kurması sonucu ortaya çıkan yakınlığı Tanrı’nın insanlara olan yakınlığına benzetilmiştir. Tanrı’nın insan hayatına dokunuşu annenin bebeğini özenle kucaklaması gibidir. Anne ve bebeğin birbirlerine gülümseyip bundan keyif almaları, insanların Tanrı tarafından hoşnut edilmesi ve Tanrı’yı hoşnut etmeye çalışmaları gibidir. Tanrı’nın sözlerini yani İncil’i, manevi bir süte benzetmişlerdir. Bebek hayatta kalmak için anne sütü içerken insanlar Tanrı’nın sözlerinden akan manevi sütü içerler. Bu sıvı bebeği susuz kalmaktan korur. Manevi kuruluk ise insanın hayatını ve canlılığını alıp götürür. Bebek

sütü tek hamlede değil, yavaş yavaş içer, buna benzer olarak insanlar Tanrı'nın sözlerini bir seferde alamaz. Bebek önce emer sonra tadar ve en son yutar. İnsanlar da önce Tanrı'nın sözünü işitir, sonra üzerinde düşünür ve en son onu hayatına uygular. Bebek anne sütünü emerken sadece annesinin yüzüne odaklanır. Benzer şekilde insanlar Tanrı'ya odaklanmalı ve dikkat dağıtıcı şeylerden uzak tutulmalıdır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Araştırmacıların bu metaforundan anlaşılana özetlemek gerekirse yetişkinlere kendilerinin ve çocuklarının maneviyatlarını beslemenin ve canlı tutmanın yolları, daha iyi anlayabilmeleri için somut bir örnek üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Bireyler, Tanrı'dan uzak olduklarını düşünmemeliler ve ona hep yakın hissetmelidirler. Tanrı'nın kullarını hoşnut etmek için sunduğu lütuflar karşısında onlar da Tanrı'yı memnun etmek için çabalamalıdır. Tanrı ile olan ilişkilerinde aceleci davranmak yerine tedrici bir metot izlemelilerdir. Tanrı'nın buyruklarını önce anlamalı sonra hayatlarına uygulamalıdır. Birey, Tanrı ile ilişki kurmaya çalıştığı anlarda tamamen buna odaklanmalı ve başka şeylerin dikkatini dağıtmasına izin vermemelidir.

3.4. Erken Çocukluk Dönemi

Bebeklerin, ebeveynlerine Tanrı ve inancın temelleri hakkında bir şeyler öğretebilmesine karşın kendileri, yürüme döneminde (1-3 yaş) ve özellikle okul öncesi dönemde (3-6 yaş) ebeveynlerinden Tanrı hakkında bir şeyleri ve maneviyatı öğrenirler. Bu yıllar boyunca hedef, sadece manevi olgunluğun uzak geleceğine bakmak değil daha ziyade çocukları takdir etmek ve Tanrı hakkında bilgi edinmeye ve ruhsal deneyimleri anlamaya teşvik etmektir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.4.1 Oyuncaklar ve Tanrı

Daha önce de ifade edildiği gibi bebekler, kendisine düzenli olarak bakan anne babasından birine veya bakıcısına güçlü bir şekilde bağlanma eğilimindedirler. Bu sebeple çocuk 2-3 yaşlarında kilise okuluna ilk başladığı zamanlar ağlayabilir. Genellikle çocuklar, diğer çocukların olduğu bu ortama kolay alışsa da bazen bu ağlama ve huzursuzluk hali devam edebilmektedir. Kilise personelinin ve gönüllülerin çocuğun neden ağladığını doğru okuması ve cevaplaması oldukça önemli görülmüştür. Bazı ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişki yeterince gelişmemiş ve güvenilir hale gelmemiş olabilir. Bu durumlarda çocuk ebeveyn ayrıldığında ağlamayıp daha sonra ağlayabilir

veya ebeveyn çocuğu almak için geri döndüğünde çocuk gitmek istemeyebilir. Unutmamak gerekir ki güçlü ya da zayıf bağ kurmak tamamen ebeveynin elinde değildir. Bazen çocuğun doğuştan getirdiği mizaç özellikleri aradaki bağı ebeveyn davranışlarının etkisinden daha büyük ölçüde etkileyebilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bağlanma, ebeveyn yanından ayrıldığında ağlamayı ve olumsuz davranışları ortaya çıkaran bir “ayrılık kaygısı” ortaya çıkarır. Ancak bir yandan da 1-3 yaş arasındaki çocuklar, ebeveynin güvencesini ve cesaretlendirmesini istemekle bağımsız olmak ve kendi başına bir şeyler yapmak arasında gidip gelirler. Bu durumda mümkünse ebeveyn esnek olmalı, çocuğunu cesaretlendirmelidir. Fakat aynı zamanda çocuk itaatsizlikte ısrar ederse ebeveynin disiplinli olması gerekir. Ancak çocuğun sırf bir şeyleri anne babasının istediği gibi yapmıyor diye disiplini hak edip etmediğini veya nasıl davranması gerektiğini unuttuğu için mi itaatsizlik ettiğini anlamak her zaman kolay değildir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Psikolojide bağlanma kuramı adı verilen bu konu hakkında çok sayıda bilimsel araştırma yapılmıştır. Bağlanma, bebeğin belli bir kişiye olumlu tepki vermesi olarak anlaşılır. Bebek vaktinin çoğunu bu kişiyle geçirmek ister ve herhangi bir şeyden korktuğunda bu kişiye sığınma ihtiyacı hisseder. Bu kişi genellikle annedir. Çocuğun bu dönemde bağlanma kişisiyle kurduğu bağın yetişkinlik döneminde kuracağı ilişki ve iletişimleri etkileyeceği öngörölmüştür. Güvenli bağlanan çocuklar genellikle pozitif gelişmeler kaydedebiliyorken güvensiz bağlanan çocuklarda negatif durumların meydana gelme olasılığı vardır (Soysal vd., 2005). Çocuğun annesiyle arasında kurduğu sevgi ve güvene dayalı bağın zamanla Tanrı’ya yöneleceğini savunan Kirkpatrick, çocuğun annesine hissettikleri ile Allah’a hissettikleri arasında benzerlik olduğunu savunmuştur (akt. Oruç, 2010). Bu sebeple çocuklarının Tanrı’ya karşı olumlu hisler geliştirmesini isteyen ebeveynlerin çocuklarıyla sevgi ve güven odaklı bağ kurmaya özen göstermeleri gerekmektedir.

Çocuk, ebeveyninin güvencesini istemekle bağımsız olmayı istemek arasında bocalarken bağlanma figürünün yerine geçen bir nesneye bağlanır. Genellikle bu nesne bir battaniye, en sevilen oyuncak veya herhangi bir nesne olabilir. Çocuk ebeveyninin yerine koyduğu bu nesneyi yanına alarak ebeveyni yanında olmadan dışarı çıkma cesareti gösterebilir. Aylar geçtikçe bu nesne daha az önemli hale gelir. Ancak tamamen önemini

kaybetmeyebilir. Bazı yetişkinler hala çocukluk döneminden kalma oyuncaklarını saklarlar fakat bunun sebebi güvenlik ve ebeveynlerden ayrılma değildir. Bağlanma ve bağlanma nesneleriyle ilgili tüm bunlar önemlidir. Çünkü kanıtlar gösterir ki bağlanma süreci, çocuğun Tanrı tasavvurunun gelişimiyle ilgilidir. Büyüyen çocuk nesne olmadan da güvende olabileceğinin farkına varır. Ratcliffere göre çocukların çoğu, ebeveyni veya nesnesi yanında olmadığına onu koruyanın Tanrı olduğuna inanırlar. Bu inanç elbette, güvende olmak için çocuğa dua etmeyi öğreten, çocuğa Tanrı'nın koruyuculuğundan ve sevgisinden bahseden yetişkin tarafından desteklenmelidir. Ebeveynler bu fırsatı iyi değerlendirerek çocuğun hayatına Tanrı'yı aşılayabilirler. Zamanla bağlanma nesnesinin yerini Tanrı alacaktır. Yapılan araştırmalar, Tanrı hakkında bir şeyler öğretilmeyen ailelerin çocuklarının bile, korkutucu ve huzursuzluk verici Tanrı tasavvurlarına rağmen Tanrı tasavvuru geliştirdiklerini ortaya koymuştur (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.4.2. Tanrı Tasavvuru Olarak Ebeveyn

Çocukların Tanrı tasavvurları üzerine yapılan araştırmalar genel olarak, bir çocuğun anne-babaya bakışı ile Tanrı'ya bakışı arasında güçlü bir benzerlik olduğunu ortaya koymaktadır. Çocuk bazen anneyi, bazen babayı tercih eder ancak çoğu zaman anne ve babanın özelliklerini birleştirir. Ratcliffler bu sebeple ebeveynlerin Tanrı'yı en iyi şekilde temsil etmeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu bölümde araştırmacılar, okul öncesi çağındaki bir çocuğa Tanrı'nın olağanüstü bazı güçlere sahip bir insandan çok daha fazlası olduğunu öğretmeye çalışmanın işe yarayıp yaramayacağını sorgulamışlardır. Bu çabanın muhtemelen ebeveyn ve çocuk için sonuçsuz ve sinir bozucu olacağı kanaatine varmışlardır. Ancak yine de Tanrı hakkında, çocuğun bakış açısıyla çelişen yorumlar yapmakta bazen fayda olduğunu söylemişlerdir. Örneğin, çocuğa Tanrı'nın tüm dünyayı yoktan var ettiği söylenebilir. Bu, çocuğu iyi yönde şaşırtacak bir bilgi olur. Çocuk Tanrı'nın insanlardan çok daha büyük olduğunu idrak edebilir. Misal, çocukla "Kimse Tanrı hakkındaki her şeyi bilemez. O çok gizemlidir. Onun bizi sevebilmesine rağmen bizim onun hakkındaki her şeyi anlayamamız çok şaşırtıcı değil mi?" şeklinde konuşulabilir. Tanrıya dair düşüncelerin yanıltıcı olarak basitleştirilmesinden önce çocuğun Tanrı'yı çevreleyen gizemi hissetmesi daha iyidir. Erken çocukluk döneminde çocuğa Tanrı hakkında bir şeyler öğretmek için iyi bir kural vardır: Gelecekte tersine çevrilmesi gerekecek hiçbir şeyi öğretmemek. Ergen ve yetişkinler

gelecekte, çocukluklarından kalma ve doğru olmayan Tanrı tasavvurlarını reddettikleri zaman Tanrı'yı reddediyormuş gibi düşünürler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.4.3. Erken Çocukluk Döneminde Tanrı'yı ve Melekleri Deneyimlemek

Ratcliffler, okul öncesi çağındaki çocukların Tanrı'yı ve melek türünden varlıkları deneyimleyip deneyimlemediklerini sorgulamışlardır. Tam olarak emin olamasalar da çocukların ara sıra melekleri veya Tanrı'yı gördüğüne dair bildirimlerinin direkt reddedilmemesi kanaatindedirler. Çocukların, huşu ve hayretten oluşan sayısız manevi deneyimlerle karakterize olduğu düşünülen bebeklik döneminden çıktıkları düşünülürse, bu tür deneyimlerin daha seyrek de olsa devam etmesi şaşırılacak bir durum değildir. Bu deneyimler manevi âlemi içeriyorsa, o zaman en azından bazı küçük çocukların o âlemden varlıklarla karşılaşması mantıklı olabilir. Bazı çocukların manevi âleme alışılmadık derecede duyarlı olmaları nedeniyle bu tür deneyimlere daha açık olmaları mümkün olabilir. Ancak bu bir araştırmayla tespit edilmediği sürece bir iddia olmanın ötesine geçemez (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.4.4. Çocuklarla İnancı Paylaşmak

Bu kitabın temalarından biri, ebeveynlerin ve çocuklarının manevi deneyim ve gelişimlerini paylaşmaları gerekliliğidir. Bunu yapabilmenin bir yolu, ebeveynlerin kendilerinin etkilendiği, manevi hayatlarını şekillendiren inançla alakalı hikâyeleri çocuklarına anlatmalarınıdır. Çocukların, yetişkinlerin mücadele ve zaferlerini duymaya ihtiyacı vardır. Yetişkinlerin inanç yolundaki dönüşüm deneyimlerini, çocukların anlayabilecekleri kadarıyla anlatmaları iyi olabilir. Bu sayede çocuk, yetişkinin inancının yavaş yavaş arttığını anlar ve kendisinin hemen yetişkinin bulunduğu noktaya gelmesinin beklenmediğini bilmek onu cesaretlendirir. Geçmişe dair hikâyeler önemli olsa da ebeveynin şu anda Tanrı ile olan ilişkisi hakkında da paylaşımda bulunması gerekir. Erken çocukluk döneminde çocuğun bu konuda anlatılanları tam olarak anlaması zordur ancak çocukluk döneminde çocuk, ebeveynin Tanrı'yla olan ilişkisini anlayacak, Tanrı'nın gerçek ve ebeveyn için önemli olduğu kanaatine varacaktır. Ebeveynlerin Tanrı ile olan ilişkisi çocuk için örnek teşkil eder (Ratcliff & Ratcliff, 2010)

Çocuklar Tanrı'yla ilgili deneyimleri ve hisleri hakkında konuşmaya teşvik edilmelidirler. Bazı ebeveynler, çocuklarına sadece bilmeleri gerekenleri öğretmek ve çocuğun karşılık vermesine zaman vermeyerek tek yönlü bir öğretim gerçekleştirirler.

Ancak bu yaklaşımdan ziyade etkileşimli öğretim tercih edilmelidir. Çocuklar mutluluklarını veya mücadelelerini anlattığı zaman ebeveynler, onları dinleyerek, sorular sorarak ve söylediklerini onaylayarak anlatmaya devam etmelerini sağlamalıdır. Ancak çocuklar her zaman konuşmak istemeyebilirler ve özellikle okul öncesi dönemindeki çocukların kelimelere dökmekte zorlandığı konular vardır. Bu durumda çocukların çizimleri yol gösterici olabilir. Çocuğu resim çizmeye teşvik etmek, Tanrı'ya ve diğer dini konulara dair his ve düşüncelerinin ortaya çıkmasını sağlayabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveynler çocuklarının manevi gelişiminin takibi için bir defter tutabilirler. Bu deftere çocuklarının anlattıklarını ve onlarla ilgili dua isteklerini kaydedebilirler. Ara sıra, özellikle bir dua karşılık bulduğunda ya da çocukta yeni gelişmeler görüldüğünde defter gözden geçirilmelidir. Böyle bir defter tutmak, manevi hayatın önemli olduğunu ve ebeveynin böyle bir defter tutmasına değer bir şey olduğunu ifade eder (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.4.5. Okul Öncesi Dönemindeki Çocuğu Eğitmek İçin Yönergeler

Ratcliffler, çocuğun dini-manevi eğitimini etkili kılabilmek için ebeveynlere, çocuklarını herkesten daha iyi tanıdıklarını ve bu nedenle çocuk için neyin en önemli olduğunu muhtemelen bileceklerini hatırlatmakla birlikte, çocuğun eğitiminde takip edilebilecek tavsiye niteliğinde bazı yönergeler oluşturmuşlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Bu yönergeler şu şeklide sıralanabilir:

- Çocuğunuzun hem konuşmasında hem de eylemlerinde öğretiminizin sonuçlarını izleyin. Çünkü bunlar öğretiminizin etkili olup olmadığının önemli göstergeleridir.
- Aynı anda çok fazla içerik öğretmeye çalışmayın. Her gün iki ila beş dakikalık eğitim, haftada bir gün otuz dakikalık eğitimden çok daha iyidir.
- Uygulamaları kısa ve dikkat dağıtmayacak şekilde tutun. Okul öncesi çocuklar muhtemelen hikâyeleri kendi hayatlarına uygulayamayacaklar, bu yüzden onlara yardım etmeniz gerekecek.
- Çocuğun yeterince öğrendiğini veya öğretme yaklaşımınızı değiştirmeniz gerektiğini anlamak için çocuktan ipuçları alın. Örneğin, çocuğun “Anne, başka bir şey yapabilir miyiz?” demesi tam bir ipucudur.

- Drama, çizim, kukla, dans ve diğer yöntemleri kullanarak çocuğu aktif olarak dâhil edin. Kıssa anlatımı veya ders esnasında çocuğun hareket halinde olması onu öğrenmede aktif kılacaktır.
- Koklama, dokunma ve görme dâhil olmak üzere mümkün olduğunca çok duyuyu kullanın.
- Birçok anne-baba çocukla konuşmak için en ideal zamanın yatma vakti olduğunu düşünüyor. Günün olayları muhtemelen çocuğun zihninde olacaktır ve ebeveynin günü değerlendirmesi, çocuğun olup bitenlerin manevi boyutunu görmesine yardımcı olabilir.
- Hikâye anlatırken, eski gibi görünmeyen ve çok sayıda resim içeren kitaplar kullanın. Sesinizde tonlamaya dikkat edin ve mimiklerinizi kullanın.
- Kıssalarla ilgili hikâye kitapları hakkında bir uyarıda bulunmak gerekir. Tüm hikâye kitapları iyi yazılmamıştır. Ayrıca, tüm hikâyeler doğru bir şekilde anlatılmaz. D. Ratcliff bu duruma kendi yaşadığı bir olayı örnek vermiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010, s. 50):

Çocuklarımız okul öncesi döneminde ve ilkokulun ilk yıllarındayken, onlara Nuh'un hikâyesini okumaya başladım. Hikâye kitabında, hayvanlar ve insanlar gemideyken Nuh kapıyı kapattı yazıyordu. Bu detay kulağa pek doğru gelmedi, bu yüzden hikâyeyi bitirdim ve İncil'imi çıkardım. Onlara İncil'in ne dediğini anlattım (özellikle de geminin kapısını Nuh'un değil, Tanrı'nın kapattığını) ve insanların söylediği her şeyin gerçekten İncil'de yer almadığına bu yüzden dikkatli olmamız gerektiğine dikkat çektim. Kitapların, hatta İncil hakkındaki kitapların bile her zaman mükemmel olmadığını öğrenmek onlar için iyi bir ders oldu.

- Birçok çocuk, okul öncesi dönemde ve ilkokulun ilk yıllarında bilinen kalıplaşmış duaları yaparlar. Çocuk sadece bir an önce bitirmek için dua etmiyorsa, bu duaları kullanmanın yanlış bir şey olduğu düşünülmemektedir. Dolayısıyla çocuklarınıza kalıplaşmış çocuk dualarını öğretebilirsiniz veya onları içlerinden geldiği dua etmeye teşvik edebilirsiniz. Özellikle gece yatmadan önceki zaman bu duaları yapmak için uygun bir zamandır.
- Çocuğunuza ne zaman öğretirseniz, her şeyi etkileşimli tutun. Ayarlaması kolay olan derslerden kaçının. Bunun yerine çocuğun ne noktada olduğuna bakın ve bu çerçevede onunla konuşun. Çocuğun bir soru sormasıyla bir konunun tartışılmaya

başlanması ideal olmalıdır. Bu, birdenbire bir şeyi dayatmanızdan daha iyi bağlantı sağlayacaktır.

- İster arabaya binmek ister bahçede ot toplamak veya bir TV programı izlemek olsun, birlikte yaptığınız şeylere kutsal kitabı aşılalım.
- Çocuğunuz bazı teolojik veya teknik yanlışlıklar içeren bir yorum yaparsa, aşırı tepki vermemeye dikkat edin. Bir yandan çocuğunuzun yorumunu düzeltirken bir yandan da sizinle olan paylaşımını onaylayabilirsiniz.
- Öğretmenizi asla tatsız hale getirmeyin ve çocuğunuzun öğrettiğiniz şeyden sıkıldığını görürseniz ya çabucak bitirin ya da yönteminizi değiştirin.
- Genellikle okul öncesi çocuklar için uygun olan kıssaların anlatılmasıdır. Ancak kısa kitaplarını seçerken kitapların, çocukların anlayabileceği hikâyeleri ele aldığından ve kıssalarda yer alan, çocuğu ruhen olumsuz etkileyebilecek korku öğelerinin kitapta atlanmış olduğundan emin olmalısınız.

Tüm bu yönergelerden anlaşıldığı üzere araştırmacılar, çocuğa din eğitimi verirken ebeveynlerin karşısındakinin çocuk olduğunun farkında olarak bunu gerçekleştirmeleri gerektiğini savunmuşlardır. Din eğitimi verilirken çocuklar zorlanmamalı ve sıkıcı uygulamalardan uzak durulmalıdır. Din eğitiminde çocukların bilişsel ve duyuşsal seviyesine uygun içerikler ve yöntemler tercih edilmelidir. Öğretilenlere karşı çocukların tepkileri iyi ölçülmeli ve buna göre öğretilenler ve kullanılan metotlar yeniden düzenlenmelidir. Tek bir metotla öğretimle yetinilmemeli ve hem metotlar hem de kullanılan materyaller çeşitlendirilmelidir. Birçok duyuya hitap edebilecek görsel ve işitsel materyallerden yararlanılmalıdır. Ebeveynler tek yönlü iletişimden kaçınmalı ve çocuğu öğretimin içine aktif bir şekilde dâhil etmelidir. Çocuklar hata yaptıklarında veya hatalı konuştuklarında onları kırmadan hataları düzeltme yoluna gidilmelidir. Böylece çocuğunuzun dine karşı olumsuz bir tavır takınması önlenmiş olacaktır ve çocuk din hakkında konuşma cesaretini ve isteğini kaybetmeyecektir.

Ratcliffler, genel olarak okul öncesi çağındaki çocuklara verilmesi gereken mesajın Tanrı'nın onları sevdiği ve koruduğu mesajı olması gerektiğini düşünmektedirler. Elbette çocukların, okul çağına geldiklerinde, Tanrı'nın yargısını ve adaletini bilmeye ihtiyaçları vardır. Ancak daha küçük olanların öncelikle Tanrı'nın sevgi

ve ilgisini hissetmeye ihtiyaçları vardır. Çocuklara verilen mesajlar güzel bir dil kullanarak verilmelidir. Hz. İsa'nın, dindar olmayan insanlara yargılayıcı bir şekilde değil, şefkatle konuşmuş olmasını örnek verilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Benzer bir durum Kur'an-ı Kerim'de de yer almaktadır. Allah, Hz. Musa'ya, belki öğüt alır diye Firavun'a dahi yumuşak konuşmasını emretmiştir (Taha 44). Burada söz konusu olan ise henüz hiçbir günahı olmadığına inanılan masum çocuklardır. Onlara sağlıklı ve olumlu sonuçlar doğuracak şekilde din eğitimi vermek isteyen ebeveynler, yumuşak konuşma metodunu mutlaka göz önünde bulundurmalarıdır.

3.4.6. Okul Öncesi Çocuğunun Tanrı Deneyimini Teşvik Etmek

Jerome Berryman'ın ortaya koyduğu *Godly Play* yöntemini³ uygulayan Catherine Stonehouse'un çalışmaları, bu yöntem kullanıldığı esnada çocukların Tanrı ile manevi deneyimler yaşadıklarını gösterir. *Godly Play* yöntemi kiliselerde uygulanmak için geliştirilmiş bir yöntem olsa da ebeveynlerin uyum sağlaması zor değildir. Ana faktör, evde, *Godly Play*'in uygulandığı zamanlar dışında çocuğun girmesine izin verilmeyen, uygun bir alanın ayrılmış olmasıdır. Bunun sebebi bu alanın çocuğun sessiz, sakin bir şekilde düşünmesine imkân tanıyan, manevi bir ortam olmasıdır. Günlük davranışlar böyle bir ortama uygun değildir. Ratcliffler, bu yöntemi uygulamak isteyenlere yol gösterirler: Çocuk bu özel yere girerken, ebeveyn sessizce buranın özel bir yer olduğunu söyler. Çünkü burası Tanrı'yı duyabildiği, Tanrı'dan işitebildiği ve Tanrı ile konuşabildiği yerdir. Bu, normalden daha yavaş konuşması, yürümesi ve Tanrı'nın sesini duymak için sessiz olması gerektiği anlamına gelir. Çocuğa, İsa'nın odaya girdiğini, yanına oturduğunu hayal etmesi söylenir. Ona ne söylemek isterse onu dinleyecektir. Bir dakikalık sessiz duadan sonra ebeveyn, kısa, sesli bir teşekkür duası sunar. Daha sonra ebeveyn, çocuğa seslerin yanı sıra el işaretlerini kullanarak İsa'ya bir şarkı söyleyeceklerini söyler. Ebeveyn, tıpkı kişinin Tanrı'ya dua ettiği gibi, şarkının doğrudan

---

³ Godly Play (Tanrısal Oyun), çocukların manevi deneyimler yaşayabilmeleri ve Tanrı'yla ilişki kurabilmeleri amacıyla Hristiyan geleneklerine göre hazırlanmış bir ortamda çocukların hayatın amaç ve anlamını keşfettikleri din ve maneviyat eğitimi yaklaşımına verilen isimdir. Yaklaşımı geliştiren Berryman, Montessori'nin takipçilerindedir ve Godly Play yaklaşımında Montessori geleneğine dayanmaktadır. Bu yaklaşımda büyük oranda kıssalar ve kutsal metinler kullanılır. İncil kıssaları, geliştirilen materyaller aracılığıyla çocuklara sunulur ve çocuklardan kıssaları keşfetmeleri ve mesajları kendilerinin çıkarmaları beklenir (Oruç, 2019).

Tanrı'ya söyleneceğini vurgular. Ebeveyn ve çocuk şarkıyı sessizce birlikte söyledikten sonra ebeveyn bir hikâye anlatır (akt. Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Kaynak: <https://www.godlyplayfoundation.org/>

Jerome Berryman, özel mekân dışında hiç kullanılmayan özel, güzel ahşap bibloların hikâye anlatımı esnasından kullanılmasını öneriyor. Catherine Stonehouse bazen keçe figürler kullanır.

Kaynak: <https://www.godlyplayfoundation.org/>

Ratcliffler, bir kıssanın Godly Play yaklaşımına uygun şekilde nasıl anlatılacağını ebeveynler için şu şekilde açıklamışlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010, ss. 53-54):

Figürler saklandıkları kutudan tek tek çıkarılır. Ancak her biri çıkarılırken “Bunlar çok değerli ve özel şeyler” gibi yorumlar yapılır. Godly Play’in ilk oturumunda kullanılan hikâye, Good Shepherd (İyi Çoban) kıssasıdır. Bu hikâye ebeveynin, figürleri kutudan yavaşça çıkarmasıyla başlar ve ebeveyn sessizce “Bunun ne olabileceğini merak ediyorum? Acaba bir hediye veya başka bir şey olabilir mi merak ediyorum?” demesiyle devam eder. Sonra bir koyun çıkarılır ve ebeveyn, “Bunun ne olabileceğini merak ediyorum? Merak ediyorum, koyunun sahibi nerede? Merak ediyorum, koyunlar neden burada?” vb. sorular sorar. Ebeveyn, nesnelere çıkarıp yerleştirmeye devam eder ve “merak ediyorum” sorularını sorar. Ancak, kim ve ne olduğunu söylemek yerine çocuğu, nesnelere hakkında düşünmeye teşvik eder. Her koyun ve nihayet “İyi Çoban” kendi tarzında tanıtıldıktan sonra, hikâye ebeveynin nesnelere hareket ettirmesi ve hikâyeyi anlatması ile oynanır. Sonra özel bir İncil çıkarılır ve ebeveyn, İsa’nın “Ben İyi Çobanım” dediği

ayeti okur. Ebeveyn Mukaddes Kitap'tan alıntı yapar: "Koyunlarım sesimi bilir; ben her birini adıyla tanırım". Sonra nazikçe, "Bu koyunların adlarının ne olduğunu merak ediyorum" gibi sorular sorar. Acaba burayı sevip sevmeler mi? Çoban'ın onlara bu kadar yakın olmasının onlara nasıl hissettirdiğini merak ediyorum? Acaba tehlikeli yerlerde buldunuz mu merak ediyorum? İyi Çoban'ın size yakın olduğunu bilip bilmediğinizi merak ediyorum?" Her bir soru sorulduğunda figürler veya keçe çizimleri ebeveyn tarafından hareket ettirilir ve dokunulur.

Bu bölümde Godly Play yaklaşımının uygulanmasına dair daha birçok detay verilmiştir. Fakat konuyla ilgisi bakımından bu kadarını aktarmakla yetinilmiştir.

3.4.7. Günah Farkındalığı ve Suçluluk Duygusu

Bugün bazı psikologlar ve eğitimciler suçluluk duygusundan kurtulmanın gerekliliğini vurgulamaktadır ancak Ratcliffler, hataların farkına varabilmek için bir miktar kişisel suçluluk gerektiğini savunmuşlar ve günah olmayan şeylere karşı suçluluk hissetmekten sakındırarak yanlışlar için istenilen suçluluğun çocuklara nasıl aşılabileceğini sorgulamışlardır. Çocuğun aşırı hassas olmayan ama aynı zamanda bir farkındalık yaratmaya yeterli bir vicdana sahip olmasına yardımcı olmak için yapılması gerekenler konusunda araştırmaların oldukça net cevaplar verdiği ifade edilmiştir. Her yaştan çocuğun, özellikle okul öncesi çağındaki çocukların, ebeveynleri ve diğer yetişkinler tarafından dayatılan beklenti ve sınırlamalara sahip olması önemlidir. Sınırlar veya kurallar, mümkün olduğunca tutarlı olmalı ve özellikle ebeveynler tarafından tutarlı bir şekilde uygulanmalıdır. Ebeveynler, sevgi ve şefkat atmosferini makul bir disiplinle birleştirdiğinde çocukların, kuralları ihlal ettiklerinde vicdan sahibi olmaları ve suçluluk duymaları daha olasıdır. Suçluluk, ebeveyn sevgisini kaybetme korkusundan kaynaklanır ve bu nedenle çocuk, suçluluk duygusuyla uğraşmaktan kaçınmak için ebeveyninin standartlarını içselleştirme eğilimindedir. Araştırmalar gösteriyor ki, çocuğun gerçekten bir yanlış yaptığı vakit suçluluk hissetmesi ve vicdan geliştirmesi için kilit yaşlar, okul öncesi dönemine denk gelen 2-6 yaş aralığıdır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

İslam bilginleri İbn Miskeveyh ve İbn Haldun da çocukların hatalı davranışları karşısında disiplinli davranılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Fakat ceza konusunda aşırıya gidilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Aşırı ceza bir süre sonra çocuğun hatalarına tepkisizleşmesine ve yüz­süzleşmesine sebep olabilir. İbn Miskeveyh, çocuk bir hatayı bilmeden yapmışsa buna göz yumulmamasını ve çocuğun yüzüne vurulmamasını

tavsiye etmiştir. Ancak aynı davranış tekrarlanırsa çocuk gizlice uyarılmalı ve yaptığı davranışın yanlışlığı kendisine anlatılmalıdır (Oruç, 2021).

Çok fazla kural, ebeveynin disipline çoğu zaman ihtiyaç duymasına neden olabilir ve ebeveynin artık pes etmesi, açıkça yanlış olan şeyler için bile çocuğu disipline etmemesi ile sonuçlanabilir. Çocuğun empati geliştirmesine yardımcı olmak için, ebeveynin duyguları da dahil olmak üzere diğerlerinin duyguları hakkında çocukla konuşmanın faydalı olabileceği düşünülmüştür. Bazı çocuklar, diğer insanların nasıl hissettiğini anlamak konusunda diğerlerinden daha hassas görünürler. Bu hassasiyete yeterince sahip olmayan çocuklar, kötü davranışlarını düzeltmek için disipline daha iyi tepki verebilirler. Ratcliffler burada, Kohlberg'in ahlaki gelişim kuramına uygun açıklamalarda bulunmuşlardır. Ahlaki gelişim teorisi, çocukların okul öncesi yıllarda yanlış yaptıkları için cezalandırmaya odaklanma eğiliminde olduklarını, daha sonra okul yıllarında, yanlış yaptıkları için ceza kadar iyilik yapmanın ödüllere de odaklanma eğiliminde olduklarını söylüyor. Ayrıca bu dönemde çıkarlar ön plandadır. Çocuk, karşılığında bir çıkar elde edeceği için ahlaki davranışlarda bulur. Dokuz ya da on yaşına geldiklerinde çocuklar, hem yetişkinlerin hem de akranlarının sosyal onayını alma isteğiyle ahlaki davranışlarını şekillendirmeye başlarlar (Köseoğlu, 2020; Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Suçluluk duygusu ve günah, bazı katı ve baskıcı ebeveynler tarafından çok fazla vurgulandığı için bazı psikologlar ve eğitimciler tarafından küçümsense de iyi araştırmalar, dini inançları olan ve günahın farkında olan çocukların daha sağlıklı kişisel gelişim gösterdiklerini söyler.” Suçluluk ve günah anlayışı çocuğun ebeveyn sevgisi ve otoritesine dair tecrübelerinden kaynaklanır ve özellikle ebeveynlerin çocuğun başarılarına ve başarısızlıklarına karşı tepkilerinden gelişir. Çocuklarına yeterince sevgi aşılayamayan ebeveynler ise çocukları üzerinde yeterli düzeyde otorite kurmazlar veya çocuğu kötü davranışından dolayı Tanrı'nın cezalandırması ile tehdit ederler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.5. Çocukluk Dönemi

D. Ratcliff, lisansüstü ve doktora yıllarında çocukluk dönemi ile alakalı çalışmalar yaptığını, çocuk gelişimi konusunda dersler verdiğini, bu konuda birçok kitap okuduğunu ve yazdığını ifade etmiştir. Ancak kitaplarda öğrendiğinden çok daha fazlasını kendi

çocuklarından öğrendiğini söylemiştir. Ona göre çocuklar, bir bilgini bile her zaman şaşırtabilecek karmaşık varlıklardır.

3.5.1. Çocuk Olmak

Yetişkinler genellikle çocukların kendilerinden çok farklı varlıklar olduğunu düşünürler. Özellikle bazı çocuk psikologlarının, çocuklar yetişkinlerden tamamen farklı bir türmüş gibi konuşmaları bunu gösterir. Fakat çocukların yetişkinlerden farklı yönleri olsa da aynı zamanda birçok ortak noktaları vardır. Yetişkinler çocuklara onların tarafından değil, yetişkin bakış açısından bakmaktadır. Piaget, Skinner ve Freud gibi çoğu araştırmacıların bile çocuklara yetişkin bakış açısıyla baktığı iddia edilmiştir. Ratcliff'e göre bu araştırmacıların teorileri bazı açılardan doğru olsalar da çocukların dünyaya nasıl baktıklarını yansıtmazlar; eğitilmiş yetişkinlerin çocuklara bakışını yansıtır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Yetişkin bakış açısının tamamen terk edilmesi mümkün değildir ve bazı durumlarda çocuğa böyle bakmak faydalı ve yardımcı olabilir. Teorisyenlerden ve araştırmacılardan öğrenilecek değerli şeyler vardır. Fakat yetişkinler, dışarıdan bir yetişkinin görüşü yerine içeriden birinin çocukluk görüşünü aramalılardır. Bu amaca ulaşmak için değerli bir girişim, çocukları, çocuk kültürü (akran kültürü) açısından incelemektir. Bu bakış açısı, çocukların genellikle okul, ev ve kilisenin kültürüne karşıt veya en azından oldukça farklı olan kendi kültürlerini inşa ettiklerini vurgular. Çocuk kültürünün önemli bir bileşeni; bilmeceleri, şakaları, oyun esnasında söylenen şarkı ve şiirleri içeren çocuk folklorudur. Çocuk kültürünün önemsizliği gerektiği düşünülmektedir. Bunun tek bir sebebi vardır; çünkü bu, çocuk için önemlidir. Çocuk kültürü, çoğu çocuğun hayatlarının her günü denedikleri bir şeydir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Hiçbir yetişkin tam olarak çocuk gibi düşünemez. Ancak çocukları dinleyerek, eleştirmeden veya kınamadan onların düşünceleri ve davranışları hakkında özgürce konuşmalarına izin vererek onları bir nebze anlayabilirler. Yetişkin mantığının ve iç görüşünün kısıtlamaları olmaksızın çocuk olma deneyimini hatırlamak için bireylerin kendilerine izin vermeleri gerektiği belirtilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.5.2. Kendini Çocukla Paylaşmak

Ebeveynler tüm sorunlarını çocuklarıyla paylaşamayacaklarını bilmelilerdir. Tüm dertlerini ve zorluklarını çocuklarıyla paylaşanlar çocuklarına paylaşmaya hazır olmadıkları yükleri vermiş olurlar. Çoğu zaman çocuklar, özellikle küçük çocuklar, yetişkinleri mükemmel veya neredeyse mükemmel olarak görür ve ebeveynler çoğu zaman bu imajı sarsmak istemezler. Ancak yetişkinler o kadar iyi değildir; herkesin öğreneceği güzel şeyler vardır. Bu nedenle, küçük düşürücü olsa da yetişkinlerin bazı mücadelelerini çocuklarla paylaşmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveynlerin kendi manevi gelişimlerini çocuklarıyla paylaşabilecekleri bir yer vardır. Sadece zafer elde edilen olayları anlatmak doğru bulunmamıştır. Ebeveynlerin hayatlarında devam eden mücadeleleri, çocuk için fazla olmamak kaydıyla küçük düşürücü de olsa paylaşmaları tavsiye edilmiştir. Kendi hayatları ile çocuğun hayatı arasında paraleller çizmenin faydalı olacağı düşünülmüştür. Çocuk, anne babasına okulda maruz kaldığı zorbalıkları anlattığı zaman onu en derin şekilde dinlemenin ve yardım etmeye çalışmanın önemi vurgulanmıştır. Ebeveynler çocuklarına kendi arkadaşlarıyla yaşadıkları sorunları anlatabilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Yaşanılan zorlukların paralellik göstermesi çocuğa yalnız olmadığı ve bu sorunların zamanla çözüleceği hissiyatını verebilir. Anne ve babasının aynı yollardan geçtiğini bilmesi çocuğun muhtemelen hissettiği suçluluk duygusunu hafifletebilir.

Çocukların hayat mücadelelerine destek verebilmek için onlara, peygamberlerin veya başka şahısların zorluklarla geçen hayatları örnek verilebilir. Berryman, hastane papazıyken, ciddi bir şekilde hasta ve ölmekte olan çocukların inanç krizleri yaşadıklarını ifade etmiştir. “İyi Çoban” meselini duyan çocukların büyük bir rahatlık ve güç bulduklarını belirtmiştir. Bu çocuklar hem ailelerini hem diğer hasta arkadaşlarını bu meselden güç bularak cesaretlendirmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Çocukların yaşadıkları bazı trajik olaylar onları manevi olarak güçlendirebilir.

3.5.3. Manevi Sarmallar

Yetişkinler sahip oldukları soyut düşünme yeteneği sayesinde çocukların henüz anlayamadıkları dini kavram, düşünce ve deneyimleri daha iyi anlayabilirler. Yine de hayatın bir sarmal gibi olduğu, aynı fikir ve deneyimlerin her seferinde yeni bir anlayış

ve duyarlılık düzeyi eklediği görülmüştür. D. Ratcliff, bu duruma kendi deneyimini örnek vermiştir. Tanrı korkusunu hayatının çeşitli dönemlerinde farklı şekillerde tecrübe ettiğini ve nihayetinde Tanrı korkusu anlayışının, ondan aşırı korkmak ve kendisine acı vereceğini düşünmek değil, saygıyla karışmış bir korku anlayışına evirildiğini ifade etmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveyn, kendisinin daha önce sahip olduğu anlayışları çocuğunun gözünden yeniden gözden geçirebildiği için bu sarmal sayesinde çocukla bağlantı kurabilir. Amaç çocuğu ebeveynin en son sahip olduğu anlayış düzeyine getirmek değil, ebeveynin çocuğunun, kendisinin de yıllar önce olduğu hangi noktada olduğunu anlamasıdır. Ayrıca yetişkinlerin öğrendiği her şey sarmalda değildir. Çocuğun ilk kez deneyimlediği bir şeyi ebeveyn de ilk kez çocukla beraber deneyimliyor olabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.5.4. Çocuğun İnancını Eyleme Dökmek

Araştırmacı Roehlkepartain tarafından yapılan, çığır açmış bir araştırmada, bir çocuğun inanç gelişimini en çok etkileyen şu üç unsur tespit edilmiştir (akt. Ratcliff & Ratcliff, 2010):

1. Bir veya her iki ebeveynle inancı tartışmak.
2. Aile veya ebeveynlerden biri ile düzenli bir ibadet zamanına sahip olmak.
3. Aileyle birlikte bir yardımlaşma projesinde yer almak.

Ratcliffler, Tanrı ile olan bir ilişkinin bireyleri doğal olarak yardıma ihtiyacı olanları sevmeye ve onlarla ilgilenmeye sevk etmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Yardıma ihtiyacı olanlara el uzatırken çocukların yetişkinlerin yanında bulunması önemle vurgulanmıştır. Ebeveyn sadece çocukları yanında getirmekle kalmaz, aynı zamanda evsizlere, yoksullara, istismara uğramış veya ihmal edilmişlere, yaşlılara, sakatlara, yoldan çıkmış veya kaybolmuş kişilere yardım etmek için çocukların bir şekilde aktif olarak katılımlarını sağlarlarsa bunun daha iyi olacağı düşünülmüştür. Örneğin, bir huzurevi ziyaret edildiğine çocuk buna şahitlik edebilir. Onlar da anne babalarıyla birlikte, huzurevindeki insanlarla odalarında sohbet etmek için gelebilirler. Kendi aileleri tarafından çoğu zaman ihmal edilen o insanları dinleyip onlara sevgi gösterebilirler. Ratcliffler, kilisede veya başka bir kuruluştaki çocukları da içeren faaliyetlere gönüllü olmayı tavsiye etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveynler çocuklarıyla diğer çocukların az sahip oldukları ya da hiç sahip olmadıkları hakkında uzun uzun konuşabilirler. Ancak çocuk bunu ilk elden görene kadar, onlar için bu konuşmaların pek önemi olmayabilir. Ratcliffler, aklıktan ölmek üzere olan, istismara uğrayan veya zulüm gören yetişkinlerin ve çocukların bazı videolarını ebeveynlerle birlikte izlemenin çocuklar için faydalı ve etkili olabileceğini düşünmüşlerdir. Özetle, ebeveynler eğer inançlarını ve deneyimlerini çocuklarıyla paylaşırlarsa her iki tarafın da manevi açıdan, buldukları noktadan daha ileriye gideceklerini savunmuşlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6. Çocuklar İçin Din ve Maneviyat Eğitimi Uygulamaları

3.6.1. Kıssaları Anlatmak, Canlandırmak ve Uygulamak

Ratcliffler, dindar ebeveynlerin ailecek ibadet zamanı oluşturmak için çaba gösterdiklerini ifade etmişlerdir. Bu ibadet zamanlarını kendileri de çocukken tecrübe etmişlerdir. Ancak çocukların ilgisini çekmeyen uzun hikâyeler ve sıkıcı uzunlukta dualara katılmanın kendileri için olumsuz tecrübeler olduğunu belirtmişlerdir. Bu bölümde araştırmacılar, sıkıcılıktan ve hayal kırıklığından kaçınarak manevi tasavvuru hem yetişkinler hem de çocuklar için cazip hale getirmenin yollarını tartışmışlardır.

D. Ratcliff, İncil’de yer alan kıssaların, çocuğun din eğitimi için önemli olduğunu düşünmektedir. Bu durumu kendisi şu şekilde ifade etmiştir: “Hayatımın başından itibaren, yeterince büyüünceye kadar babam bana her gece İncil kıssalarını okurdu. Bu kıssaları dinlemek, İncil’in ailem için ne kadar önemli olduğunu ve İncil’in çok özel bir kitap olduğunu anlamamı sağladı (Ratcliff & Ratcliff, 2010).” Araştırmacının bu ifadesinden anlaşılıyor ki, çocuk dinlediği kıssaların verdiği mesajları tam olarak idrak edebilecek seviyede olmasa bile kutsal kitabın önemli olduğunu kavrayabilir ve ona aşına hale gelebilir. Çocukların kendi inançlarına ait hikâyeleri, şarkıları ve ritüelleri duymaya ihtiyaçları vardır. Nasıl ki insanın kulağı konuşmayı öğrendiği dile göre kendini eğitiyor ve nasıl ki kişinin kelime dağarcığı yalnızca konuştuğu dilde olan kelimelerle sınırlıysa, aynı şey din dili için de geçerlidir. Çocuk, dinlediği hikâyeler sayesinde din diline aşına hale gelecektir (Yust, 2003).

3.6.1.1. Etkili Hikâye Anlatıcılığı

Hikâyeler can sıkıcı bir şekilde okunduğunda çocuklar bundan çabuk bıkebilirler. Videolar ve çocuklar için televizyon programları varken sıkıcı hikâyeleri okumak

istemeyecekleri düşünülmektedir. Ratclifflere göre yetişkinler hikâyeleri etkin bir şekilde anlatmayı öğrenebilirler. Ayrıca anlatılan veya okunan hikâyelerin ekrandaki versiyonlarından daha iyi olması da mümkündür. Bir hikâye anlatıldığında çocuğun olanlara dair zihinsel bir resim oluşturması, zihninde bir sahne canlandırması gerekir. Böylece çocuk, ekranda sunulduğu gibi, ses ve görüntüyü pasif bir şekilde almamış olacaktır. Bir hikâye iyi anlatılırsa, hikâye dinleyiciyi dramanın içine çeker ve zihin, anlatılanların resmini çizer (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler etkili hikâye anlatıcılığı için ebeveynlere ve diğer yetişkinlere birtakım tavsiyelerde bulunmuşlardır: Hikâye anlatan kişi, hikâyeye olan ilgisini artıracak ve çocuklara hikâyeyi ilginç hale getirme arzusunu yansıtacak ifadeyi sesinize yansıtmalıdır. Hikâyeyi anlatmadan önce hazırlık için okuma alıştırmaları yapmalıdır. Anlatıcı, sesinin kalınlık ve incelik derecesini aşırı şekillerde değiştirmeye çalışmalıdır, böylece sesinin çok yüksek ve çok alçak seviyelerini keşfedebilir. Uç sesler kulağa komik gelse de iyi hikâye anlatıcıları seslerinde çarpıcı değişiklikler yaparlar. Cümleleri genellikle daha düşük ses tonuyla bitirirler. Bir cümledeki önemli kelimelere vurgu yapmak için yüksek ve düşük ses tonları etkin biçimde kullanılmalıdır. Eğer abartılırsa hikâyenin bir önemi kalmayacak ve sadece sesler dikkati çekecektir. Ancak bazı tonlamalar ilgiyi korumaya yardımcı olur ve kavrayışı geliştirir. Sesin tınısı da önemlidir, sesin yumuşaklığı veya sertliği yoluyla güç veya zayıflık temaları vurgulanabilir. Hikâyedeki daha kaba karakterlere daha sert sesler; daha nazik karakterlere daha yumuşak sesler verilerek ses tonu karaktere göre değiştirilmelidir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Hikâye anlatımında ses hızı da önemlidir. Yavaşça okumak, özellikle kelimeler kısa duraklamalarla ve daha güçlü tınlarla noktalandığında vurgu yapılmasını sağlar. Yavaş okuma, hikâyedeki bir karakterin yavaş düşündüğü veya yavaş hareket ettiği tasavvurunu da aktarabilir. Hızlı okuma, daha az önemli ayrıntıyı veya hızlı hareketleri ve düşünceleri aktarabilir. Okumadaki bu gibi küçük değişiklikler çocukların ilgisini canlı tutar. Hikâyede bir an için düşünmeye değer bir şey varsa, ara sıra duraklamaktan da korkulmamalıdır. Hikâye okunurken okuyucu bazı yorumlarda bulunabilir. Anlatıcı dinleyiciye, “Hmm... Acaba o neyi düşünüyordu?” ya da “Sence bundan sonra ne olacak?” ve hatta “Sence bu doğru mu?” gibi sorular yöneltilebilir. Hikâye sırasından biraz etkileşimde bulunmak dikkati dağılan çocuğun dikkatini toplamasına yardımcı olur (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bir hikâyeyi anlatırken mimiklerin kullanılması hikâyeyi daha cazip hale getirebilir. Çocuklar kitaptaki resimlere bakabilir ve okumayı biliyorlarsa anlatıcıyla birlikte hikâyeyi takip edebilirler ama arada sırada anlatıcının ifadesini ve anlatıma gerçekten ne kadar dâhil olduğunu görmek için yüzüne bakacaklardır. Eğer hikâye, 0-6 yaş aralığındaki çocuklara anlatılıyorsa hikâye sırasında onları dâhil etmek için onlardan da bazı hareketler, jest ve mimikler yapmaları istenebilir. Örneğin, hikâyedeki biri acıktığında, çocukların karınlarını ovmaları ve açmış gibi yapmaları sağlanabilir. Hikâyede güzel şeyler olduğunda, çocuklar gülümsemeye ve ellerini çırpmaya teşvik edilebilir; kötü şeyler olduğunda onlara kafalarını sağa sola sallayarak “Hayır, hayır!” demeleri söylenebilir. Bunlar, bu hareketleri çocukça görecek olan daha büyük çocuklar için uygun değildir. Bunun yerine, anlatıcının hikâyedeki karakterleri değiştirirken şapkalarını değiştirmesi veya hikâyeyi anlatırken bir resim çizmek için tebeşir veya keçeli kalemler kullanması fikri hoşlarına gidebilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Hikâyeyi anlatırken çocuğun rahat ve odaklanmış olduğundan emin olunmalıdır. Hikâye başlamadan önce zihin başka bir şey üzerindeyse, çocuğun hikâyeye odaklanabilmesi için bir iki dakika bunun hakkında konuşmak iyi olabilir. Çocuklar hoşlanmadıkları bir kıssayı dinlemeye zorlanırlarsa istemeden kutsal kitabın hoş olmayan bir kitap olduğu mesajı iletilmiş olabilir. Öte yandan, anlatıcı kıssaları anlatırken kolunu çocuğun omzuna koyar ve onu kendine yakın tutarsa bu sıcaklık ve şefkat kutsal kitapla ilişkilendirilebilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocuğun yaşına ve yeteneğine göre kullanılan hikâyeyi türü değiştirilebilir. Daha çok resimli ve kısa öyküler küçük çocuklar için uygundur; daha az resimli ve daha uzun hikâyeler büyük çocuklar için uygundur. Ratcliffler, kendileri okuyabildikten sonra bile, çocukların genellikle kendilerine hikâye okunmasından hoşlandıklarını düşünmektedirler. Kızlarının on iki yaşında olmasına rağmen arada bir kendisine hikâye okumalarını istediğini ifade etmiştir. Ebeveynler böyle zamanları çocukla bağlantı ve dini iletişim kurmak değerlendirmelilerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.2. Kıssaları Canlandırmak

Çocuklarla birlikte bir kıssanın canlandırılması, kıssa anlatımının bir adım ötesindedir. Canlandırma bir çocukla da yapılabilir. Ancak birden fazla çocuğun katılması durumu daha zevkli hale getirebilir. Yetişkinler başlangıçta hikâye anlatıcısı, müzakereci

veya rehber olarak hizmet verebilirler. Ancak yetişkinlerin dramada rol almaları da tavsiye edilmiştir. Eğer başrolün anlaşılması zorsa çocukların yetişkini taklit edebilmeleri için bu rolü ilk kez bir yetişkinin üstlenmesi faydalı görülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Canlandırma veya “hikâye oyunu”, eğitimciler tarafından araştırılmış ve birçok yönden çok faydalı olduğu tespit edilmiştir. Bulgular, ikinci sınıfa kadar hikâyeleri öğretmenin en etkili yolunun canlandırma olabileceğini göstermiştir. Araştırmalar ayrıca, hikâyeleri ev bağlamında canlandırmanın, çocuğun bu ortamda diğerlerine göre daha az çekingen ve rahat olacağı için hikâyenin iyi sonuçlar vermesinin daha muhtemel olduğunu gösteriyor. Hikâyeleri canlandırmak, hikâyenin daha iyi anlaşılmasını ve sosyal iş birliğinde artış yaşanmasını sağlar (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Hikâye canlandırmasında sahne malzemeleri (dramada kullanılan nesnelere) kullanmanın faydalı olabileceği düşünülmüştür. Ancak istenirse çocuklar bu nesnelere sadece hayal etmeye de teşvik edilebilirler. Bir nesne başka nesnelere temsil etmek için kullanılabilir. Örneğin, bir kalem Hz. Musa'nın asası olarak düşünülebilir. Okul öncesi dönemin çocuklarından büyük olanlar, en azından bazı nesnelere hayal etmeye başlayabilirler, daha büyük çocuklar ise daha fazlasını hayal edebilirler ve hatta anlatıcının unuttuğu, hayal edilecek detayları bile açıklayabilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Canlandırma için bir senaryoya ihtiyaç olduğu düşünülmemiştir fakat kronoloji önemli görülmüştür. Bu yüzden yetişkinin kronolojiye dikkat etmesi gerekir. Eğer hikâye tekrar anlatılacaksa her yeni anlatımda rolleri değiştirerek bir hikâyeyi birkaç kez oynamanın etkili olacağı düşünülmüştür. Ebeveynler, dramaya başka ailelerin çocuklarını da dâhil edebilirler. Bu sayede çocuklar, din kardeşliği olgusunu anlama imkânı elde edebilirler. Ancak, dramaya dâhil olacak fazla çocuk varsa veya çocukların yaşları çok farklıysa canlandırmayı planlamak zorlaşabilir. Daha az karmaşık ama aktif bir rolü daha küçük çocuklarla eşleştirmeye çalışmanın bu sorunun üstesinden gelmeye yardımcı olabileceği belirtilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Kıssanın temel içeriğinin biraz detaylandırılmasını gerektirse bile çocuklara bol bol konuşma yapabilecekleri ve oyunculuklarını sergileyebilecekleri roller verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Öte yandan, çocuğun anlayabileceği ve öğrenebileceği roller

verilmesi tavsiye edilmiştir. Bu süreçte çocuk hikâyenin içine girer, hikâyenin bir parçası olur ve böylece sadece hikâyenin içeriğini öğrenmez aynı zamanda onu ilk elden deneyimlemiş olur. Bu sayede çocukların kendilerini kıssadaki karakter gibi hissetmelerine yardımcı olacak duygusal bir katılım gerçekleşeceği öngörülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Canlandırabilmek için hareket içeren kıssalar seçmek önemli görülmüştür. Örneğin, çocuğun Hz. Eyüp'ün kıssasını oynamaktansa okunması veya dinlemesi daha iyi olabilir. Öte yandan, Hz. Yusuf'un kıssası birkaç aşamada canlandırılabilir. Ratcliffler, aşamalar halinde canlandırmanın, özellikle okul öncesi çağındaki çocuklarda, hikâyeyi daha sonra hatırlamada çocuklara yardımcı olma olasılığının daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Daha önce de belirtildiği gibi hikâyeleri seçerken çocuğun yeteneklerinin ve yaşının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Çocuklar için anlaşılması zor olayları ve karakter özelliklerini, bunları anlayabilecekleri çağda öğretmek üzere, hikâyeye dâhil etmeyerek veya yumuşatarak ideal bir kısa canlandırması sağlanması mümkündür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.2.1. Canlandırma Uygulamaları, Rol Yapma ve Aile Kuklaları

Canlandırma, sadece kıssaları anlatmak için değil aynı zamanda kutsal kitabın ilkelerinin gerçek hayattaki uygulamalarını simüle etmek için de kullanılabilir. Örneğin, bir çocuğun başka bir çocukla oyuncak paylaşması üzerine bir drama, kutsal kitaptaki paylaşma ve yardımlaşma ilkelerinin anlaşılması için canlandırılabilir. Ratcliffler, dini bayramlarının kutlanmasıyla ilgili faaliyetlere canlandırmanın da eklenebileceğini savunmuşlardır. Örneğin, Mısır'daki köleliğin zorlu koşullarını sembolik olarak anlamak için Fısıh bayramında⁴ acı bir bitki (yaban turpu) yenilmesi önerilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocukların hikâye üzerinde düşünmesine, olası uygulamalar önermesine ve ardından bir veya daha fazla uygulamayı kısaca canlandırmasına izin verilmelidir. Bu durum büyük çocuklarda, küçük çocuklarda olduğundan daha mümkündür. Daha küçük yaştaki çocukların, daha az olgun düşünme düzeyleri nedeniyle hikâye ve uygulama

---

⁴ İsrailoğulları'nın Mısır'dan alalecele çıkararak bağımsızlıklarını kazandığı günün anısına kutlanan Yahudi bayramıdır. Bazı Hristiyanlar tarafından da kutlanmaktadır. İsrailoğulları'nın Mısır'dan aceleyle çıkışını temsil ettiği için bu bayramda mayasız ekmek ve onların Mısır'da çektiği acıları simgeleyen acı otlar tüketilir (Hasanoğlu, 2018).

arasında bağlantı kuramaması ihtimali olduğu düşünülmüştür. Yine de çocukları küçümsemekten kaçınılması, hikâyeyi kişisel olarak nasıl uygulayabileceklerinin çocuklara sorulması ya da kendiliğinden öneri sunduklarında sadece dinlenilmesi tavsiye edilmiştir. Bununla birlikte, hikâyenin bazı olası uygulamalarını önceden düşünülmesi ve özellikle kendi başlarına bir şey bulamazlarsa çocukların bunları canlandırması önerilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Canlandırma yoluyla çocuklara evdeki veya kilisedeki rollerini öğretmenin mümkün olduğu düşünülmüştür. Çocuklar tarafından yönetilen dualar yapmak, çocuklar için ilgi çekici olabilir ve aynı zamanda iyi bir öğrenme yöntemi olabilir. Nelerin öğrenildiğini ve nelerin kaçırılmış olabileceğini görebilmek için rol oynamayı kullanmak iyi bir yöntem olarak görülmüştür. Etkili ve doğru olana kadar rol oyunlarını tekrarlayanın ve katılımcıların canlandırmalar arasında rol değiştirmelerinin faydalı olacağı vurgulanmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Canlandırma, Berryman'ın *Godly Play* yaklaşımından biraz farklıdır. *Godly Play*, sessizlik ve derin düşünme gereksinimi nedeniyle özel bir fiziksel bağlam gerektirir ve çocuk hikâye üzerinde düşünürken fiziksel nesnelere hareket ettirmeyi içerir. Amaç, sadece derin düşünmeye değil, aynı zamanda Tanrı'yı deneyimlemeye de olanak sağlamaktır. Canlandırma, özellikle birden fazla çocuk söz konusuysa, canlı bir etkinlik olma olasılığı daha yüksektir. Bu nedenle, çocuk günün ilerleyen saatlerinde sessizce düşünmesi mümkün olsa da canlandırma sırasında sessizce düşünmesi daha az olasıdır. Çocukların bir hikâyeyi canlandırırken manevi bir deneyim yaşamaları mümkündür ancak etkinliğin amacı daha çok kıssalardaki karakterlerin deneyimlediklerini deneyimlemek ve kıssaları daha eksiksiz anlamaktır. Canlandırma aynı zamanda daha sosyal ve etkileşimli bir yöntem olma eğilimindedir. Eğlence ve kahkaha için yer vardır. Ancak *Godly Play* sırasında bunun gerçekleşmesi daha az olasıdır. Ratcliffler, iki usulün de yöntemlerinin ve hedeflerinin birbirini tamamladığını ve farklı yerlerde de olsa her iki yaklaşımın da kullanılmasının mümkün olduğunu ifade etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Kıssaları anlatmak veya uygulamak için Ratclifflerin önerdiği diğer bir yöntem ise kukla kullanımınıdır. Kuklaların kullanımı kolaydır ve daha küçük çocukların ilgisini çabucak yakalaması mümkündür. Daha büyük çocuklar, canlandırmak veya rol yapmak

için kuklaları kullanmakla ilgilenebilirler. İster kuklaları kullanarak ister kuklayla diyalog kurarak olsun çocukların sürece dâhil olması çok önemli görülmüştür. Araştırmacıların, okul öncesi çocuklara hikâye öğretmenin en etkili yolunun canlandırma olduğunu keşfettikleri daha önce ifade edilmiştir. Araştırmacılar, canlandırmadan sonra kukla kullanmanın en etkili yöntem olduğunu bildirmişlerdir. Kıssa öğretimi için kuklalardan sonra, etkinin azalması sırasına göre diğer yöntemler şunlardır: Çizim, hikâyeyi yeniden anlatma ve son olarak, çocuklara kulak vermeleri gerektiğinin söylenmesidir. Ebeveynlere ve diğer yetişkinlere birkaç yöntem kullanmaları veya en azından yöntemlerini düzenli olarak değiştirmeleri tavsiye edilmiştir. Her seferinde aynı yaklaşımı kullanmak, muhtemelen bu yöntemin çok çabuk eskimesini sağlayacaktır (Ratcliff & Ratcliff, 2010)

Ratcliffler, kukla kullanımı için yetişkinlere bazı yönergeler sunmuşlardır:

- Her kelime için değil, her hece için ağız açıp kapatmalı ve gözlerin çocuklara baktığından emin olunmalıdır.
- Sahneye ihtiyaç yoktur ama istenirse yan çevrilmiş bir masa ya da bir ipin üzerine örtülmüş bir battaniye kullanılabilir.
- Okul öncesi dönemindeki çocuklar özellikle kabarık, yumuşak kuklaları sever. Kukla seçerken buna dikkat edilmelidir.
- Okul öncesi dönemindeki çocukları kuklalarla birlikte şarkı söylemeye veya müzikle birlikte alkışlamaya teşvik edilebilirler.
- İlkokul yıllarında kukla, çocukların bir kıssayla ilgili sorularını yanıtlayabilir ancak kuklalar, özellikle kıssaları anlatmak ve kıssalardan alınan dersler hakkında konuşmak için kullanılabilir.
- Daha büyük çocuklarla kuklanın, kıssanın hangi karakterini temsil ettiğinin tahmin edilmesi veya kuklanın, çocukların sorduğu, evet-hayır şeklinde cevap verebilecek sorularını yanıtlaması gibi oyunlar oynanabilir.
- Okul çağındaki çocuklar kukla yapabilir ve kıssaları bir kukla gösterisi olarak sunabilirler. Ses efektlerini kullanmak, hikâyeye anlatımında ve canlandırmada olduğu kadar kukla gösterisinde de çok yardımcı olabilir.

Ratcliffler, bu konuda güçlü araştırmaların olması nedeniyle kıssaları ve özellikle kıssaların canlandırılmasını değerli bulmuşlardır. Fakat kutsal kitabın mesajının

çocuklara iletilmesine yardımcı olacak birçok başka yol olduğunu ifade etmişlerdir. Bu yolları tavsiye etmek için çocuklar ve kilise hakkında yazılmış eserleri kaynak olarak kullanmışlardır. Bu yollardan çocuğun kişiliğine ve ilgi alanlarına uyan yöntemlerin seçilmesini önermekle birlikte ebeveyne veya çocuğuna yabancı olan bir şeyin denenmesinden korkulmaması tavsiye etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.3. Ezber Yapmak

Ratcliffler, İncil pasajlarını ezberlemenin yıllardır sürdürülen bir öğretim metodu olduğunu ifade etmişlerdir. Bu, Kur'an-ı Kerim indirilmeye başladığı günden beri Müslümanların da kullandığı bir metottur. Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar öncelikle, Kur'an'ı anlamak ve sonra hayatlarına uygulamak amacıyla ayetleri ezberlemişlerdir (el-Kettani, t.y.). Ratcliffler de kutsal kitabı ezberlemenin amacının bu olması gerektiğini savunmuşlardır. Çocukların zihni çok açıktır ve kutsal metinleri hızlı ve kolay bir biçimde ezberleyebilirler. Fakat anlaşılmayan sözcüklerin papağan gibi tekrarlanmasının çocuk için bir faydası olmayacağı düşünülmüştür. Bu sebeple ebeveyn, çocuğu anlayabileceği ve onun kelime dağarcığına uygun İncil pasajlarının modern çevirilerinden ezber yapmaya teşvik etmelidir. Çocuğun ezberlediklerini anladığından ve hayatına uyguladığından emin olunmalıdır. Daha fazla ezberlemenin daha güçlü maneviyatla aynı şey olduğu fikri çocuğa iletmeye çalışılmalıdır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.4. Pantomim

Pantomim, hiçbir kelimenin kullanılmaması bakımından canlandırmadan farklıdır ve bu nedenle çocuğun daha fazla hayal gücünü gerektirir. Çocuklar harika pantomimciler olabilirler. Fakat ebeveynlere pantomimin kıssalarla ve ilgili bir şeyler öğreteceğinden emin olmaları tavsiye edilmiştir. Çocuklara pantomimci olmaya hazırlanmaları için çok fazla zaman vermemek yararlıdır; bir pantomim etkinliğinin nasıl yapılacağına karar vermeleri için yalnızca birkaç dakika verilirse çocuklar daha doğal olmaya meyilli olurlar. Pantomim deneyiminin ardından çocukların kilit noktaları aldığından emin olmak için pantomim hakkında tartışılmasının faydalı olacağı düşünülmüştür.

3.6.1.5. Oyunlar Oynamak

Oyunlar oynamak, her yaştan çocuğa hitap etmektedir. Ancak çocukların yaklaşık altı yaşından sonra oyunda kurallara tutarlı bir şekilde uymaları daha olasıdır. Rekabetçi

oyunların belirli bir amacı vardır ve çocuklar bu hedefe diğerlerinden önce ulaşmaya çalışırlar. Çocukların yaşları çok farklı olduğunda, rekabetçi oyunlar o kadar eğlenceli olmayabilir. Bazen rekabet, kıssaların ana fikrini anlamayı da engelleyebilir, çünkü kaybedenler hayal kırıklığına uğrayabilir ve kazananlar biraz gurur duyabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, kıssalarla ilgili oyunlar geliştirmek için bazı ipuçları vermişlerdir: İlk olarak, ebeveyn dersin ana fikrini bildiğinden emin olmalı ve bunu oyunun odak noktası yapmalı. İkinci olarak, çocukların oynamayı bildikleri ve söz konusu olan kıssaya uyarlanabilecek bir oyun seçmek en iyi tercih olacaktır. Üçüncü olarak, oyunu oynadıktan sonra, çocuklarla süreçte neler öğrendikleri tartışılmalıdır. Son olarak, oyunun çocukların yeteneklerine ve yaşlarına uyduğundan emin olunmalıdır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

İki ve üç yaşındaki çocuklar, diğer insanlarla koordinasyon gerektirmeyen ve çok fazla hareket içeren oyunlara ihtiyaç duyarlar. Dört ve beş yaşındakiler, koşma, zıplama ve rol yapmayı içeren oyunlar gibi daha belirli hareketlerden ve çok fazla kural olmadığı sürece diğer çocuklarla birlikte oynadıkları oyunlardan hoşlanırlar. Altı ila sekiz yaşındakiler hem kaba hem de ince motor hareketlerden, daha karmaşık yönergelerden, ilahi ve tekerlemeler içeren oyunlardan hoşlanırlar. Dokuz ila on iki yaşındakiler, takımları içeren ve bariz bir sonu olan daha karmaşık kurallara sahip oyunlar oynayabilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Simülasyon oyunları adı verilen, rekabetçi olmayan oyunlar vardır. Simülasyon oyunları, anlayış düzeyini artırmak için gerçek dünyanın bazı yönlerini kolaylaştırmayı içerir. Örneğin, Hristiyan bir yardım kuruluşunda, gençlerin otuz saat hiçbir şey yemeden ve sadece biraz meyve suyu içerek geçirdikleri bir simülasyon vardır. Bu simülasyonun amacı, her gece aç yatan binlerce çocuk ve yetişkin için bunun nasıl bir şey olduğunu deneyimlemeye çalışmaktır. Tabii ki bu onlara tam bir deneyim veremez çünkü otuz saat sonra tekrar yemek yiyeceklerini biliyorlar, ancak bu sayede bir dereceye kadar açlık deneyimini simüle etme fırsatına sahip olmuşlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.6. Bir Hikâyeyi Resimlemek, Yeniden Anlatmak ve Tartışmak

Ratcliffler çocukların gözünde kıssaların canlandırılması için pazen grafiği adı verilen bir etkinlik önermiştir. Sert bir karton parçasının pazen kumaşla kaplanmasıyla

bir arka plan oluşturulur ve hikâye anlatılırken bu arka plana hikâyeye ilgili figürler yapıştırılarak çocukların hikâyeyi tasavvur edebilmeleri sağlanır. Figürleri her zaman anlatıcının kullanması şart değildir. Çocukların da hikâyeleri anlatırken pazen grafiğini kullanmasına izin verilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocukların kıssaları pazen grafiğini kullanarak veya sadece konuşarak yeniden anlatmaya teşvik etmek, kıssayı ne kadar iyi hatırladıklarını değerlendirmek için iyi bir yol olmakla kalmaz, aynı zamanda kıssayı nasıl yorumladıkları hakkında ebeveynin bir şeyler anlamasını sağlar. Çocuk kıssayı anlatırken unuttuğu bir bölüm olursa yönlendirme yapılabilir ancak çocuğun, unutmanın yanlış olduğunu düşünmeye başlamamasına dikkat edilmelidir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, tartışmadan diğer yöntemlerin devamı olarak bahsetmiş olsalar da tartışma başlı başına bir yöntem olarak kabul edilir. Tartışma kıssalarda kullanılmaya uygun bir yöntem olarak görülmüştür. Çünkü çocuğun bir kıssanın temel noktasını gözden geçirmesine ve netleştirmesine yardımcı olur. Ebeveyn bir kıssayı uygulamaya çalıştığında tartışma, çocukların sorunlarına çözüm bulmalarına yardımcı olabilir. Tartışma yöntemi, çocukları, öğrendiklerini yaratıcı bir şekilde uygulamaya teşvik edebilir. Ayrıca, onları artan manevi olgunluğa doğru itebilecek daha olgun bakış açılarına sahip olmalarını sağlayabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.1.6.7. Örnek Olay Oluşturma

Örnek olay, gerçek bir deneyimin kısa bir özetidir. Büyük çocuklar, kıssalardan örnek olay incelemeleri oluşturabilir veya kıssalar zaten örnek olay incelemeleri olarak kabul edilebilir. Bir kıssadan çıkan bir ilkenin olası uygulamaları da bir örnek olay incelemesi şekline alabilir. Örneğin, daha büyük çocuklara Hz. Süleyman'ın hikâyesi bir örnek olay çalışması verilebilir ve ardından peygamberin imtihanlarının neler olduğu sorulabilir. Örnek olay çalışmaları, bağlantı kurabilmeleri için çocukların yaşadıklarına yeterince benzer olmalıdır. Örnek olay çalışmalarının iki temel faydası vardır: Birincisi, çocukların karar verme yeteneklerini geliştirmelerine yardımcı olur. İkincisi, çocukları sahip olduklarından farklı fikirlere maruz bıraktığı için insanlar arasındaki küçük farklılıklara karşı çocuğun daha fazla hoşgörüyü yaklaşmasını sağlar. Ebeveynler örnek olay çalışmasını kullanırken öğrenilmesini istedikleri şeyleri önceden belirlemelilerdir ve buna uygun olarak çalışmayı düzenlemelilerdir. Çalışmaya başlamadan önce örnek olay

hakkında tartışmayı başlatmaya yardımcı olacak bazı sorular geliştirilmelidir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.8. Yaratıcı için Yaratıcı Yazma

Yazmak veya günlük tutmak, büyük çocuklarla birlikte kullanılabilir başka bir öğretim yöntemidir. Küçük çocuklar, İncil çalışmalarından elde edilen ilkelerle ilgili temel kavrayışlarını ve deneyimlerini, onlar için ebeveyninin günlük tutmasından yararlanabilirler. Ratcliffler günlük tutma işinin eğlenceli hale getirilmesini tavsiye etmişlerdir. Çocukların bu aktiviteyi bir okul ödevi gibi düşünmemeye, bunun yerine yazmanın konuşmakla aynı şey olduğunu düşünmeye teşvik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bazen çocukların bir kıssayı ebeveyniyle veya başkalarıyla tartışmadan önce kısma hakkındaki fikirlerini kısaca yazmalarının faydalı olacağı düşünülmüştür. Ebeveynin bu yazılardaki noktalama işaretlerini veya yazım hatalarını görmezden gelmesi gerekmektedir. Bunlardan bahsetmek, ebeveynin bir öğretmen, yazılanın ise bir okul ödevi gibi algılanmasına sebep olabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Kıssalarla birlikte yazmak, çocukların Tanrı, insanlar ve kutsal kitap hakkındaki inançlarını sağlamlaştırmasına yardımcı olacaktır. Çocuğun kutsal kitap hakkındaki düşüncelerini, aldığı kararlarını ve kıssaları incelemenin sonucu olarak yaptığı uygulamaları kaydetmek için bir defter tutması sağlanabilir. Yazma işini alışkanlık haline getirmek, çocuğun düşünmede daha yaratıcı olmasını sağlayabilir. Anne babalar, kıssalardan fikirleri içeren bazı dualar yazmalarını çocuklarından isteyebilirler. Ancak dualarını ebeveyniyle veya diğer çocuklarla yüksek sesle paylaşmak istemiyorlarsa onların mahremiyetine saygı göstermek gerektiği ifade edilmiştir. Ebeveynlerin çocuklarını günlük hayatla ilgili, belirli konular hakkında olan ve Tanrı'ya vaatleri içeren dualar yazmaya teşvik etmeleri tavsiye edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Ratclifflerin dua yazma etkinliğinden temel beklentisi, çocukların İncil'i hayatlarına uygulamalarına katkıda bulunmasıdır.

3.6.1.9. Müzik

Müzik, ilkçağ Yunan filozofları tarafından ruhu terbiye edici bir ahlak eğitimi aracı olarak görülmüştür. Yapılan araştırmalar da müziğin eğitimi destekleyen bir araç olduğunu ve akademik başarıyı artırdığını ortaya koymuştur. Müziğin, çocukların soyut kavrama yeteneklerini geliştirebildiği ve bu sebeple matematik konularını anlama

düzeylerini artırdığı görülmüştür. Din eğitimini çocuklar için daha etkili, verimli ve eğlenceli hale getirmek için dini musikiden yararlanılabilir (Yorulmaz, 2012).

Ratcliffler'e göre müzik, İncil'i öğretmek ve çocukların bir hikâyenin mesajını kişiselleştirmelerine yardımcı olmak için başka bir yoldur. Küçük çocuklar, ellerini çırpırmaktan, vurmali çalgılar çalmaktan, el hareketleri yapmaktan ve zaman içinde yüz ifadelerini çalınan müziğe göre değiştirmekten hoşlanırlar. Çocuklar için kıssa kitaplarını seçerken olduğu gibi, müzik seçerken de bir şarkının mesajının kutsal kitaba uygun olduğundan emin olunmalıdır. Büyük çocuklara, bir şarkının sözlerine kutsal kitaptan bir dayanak bulmaları için görev verilmesinin iyi bir fikir olacağı düşünülmüştür. Daha büyük çocuklar müzik dinlemekten veya performans sergilemekten hoşlanabilir ancak ebeveynler onları bir şarkı yazmaya da teşvik edebilirler. İyi bilinen bir melodi üzerine, günün kıssası ile ilgili sözler yazılabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, müziğin hikâyedeki ana fikir veya fikirlere nokta atışı yapma eğilimi olduğunu düşündükleri için çocukların kıssayı dinlemelerinden sonra kullanılmasının en etkili yol olacağını ifade etmişlerdir. Şarkı ve ilahilerin sözleri, yaşa uygunluğu açısından dikkatlice değerlendirilmelidir. Büyük çocuklar daha soyut ifadeleri anlama yeteneğine sahipken, tekrarlanan ifadeler içeren basit şarkılar küçük çocuklar için daha uygun görülmüştür. Bazı eski müzik tarzlarını denemek faydalı olsa da bazen çocuklar belirli bir müzik tarzını ısrarlı bir şekilde tercih ederler. Yeni bir şarkı öğretiliyorsa, nakaratı öğretmek başlanmalı ve geri kalan kısımlar, parçalar halinde öğretilmelidir. Ayrıca melodiler tanıdık gelmedikçe ve çocuklar büyük olmadıkça bir seansta birden fazla şarkı öğretilmemesi tavsiye edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.10. Sanat Eseri: Çizimler, Resimler ve El Sanatları

Her yaştan çocuk genellikle çizim yapmaktan hoşlanır. Bu sebeple Ratcliffler, ebeveynlere çocuklarına belirli bir kıssalarla ilgili resimler çizdirmelerini önermişlerdir. Kıssanın kendisi veya modern bir uygulaması bir çizimin konusu olabilir. Orijinal sanat, çocuğun kıssaya karşı duyguları ve tepkileri hakkında çok şey yansıtabilir. Kıssaları resmetmek için çizim yapmak şart değildir, çocuklar katalogları ve dergileri inceleyebilir ve buralardan kestiği resimlerden bir kolaj oluşturabilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bir çizim etkinliğini sunmanın bir başka yolu da çocuklardan çizim için renkleri dikkatlice seçmelerini istemektir. Örneğin, yaşı büyük olan çocuklardan hikâyedeki bir

kişinin duygularını temsil edecek bir renk seçmesini istenebilir ve ardından resim bu rengi kullanarak çizilebilir. Çocuk hikâyede farklı duygulara sahip başka bir kişiyi seçip o kişinin duygularını temsil etmek için farklı bir renk kullanabilir veya aynı karakter hikâyenin çeşitli bölümlerini yansıtan farklı renklerle çizilebilir. Ebeveyn daha sonra çocukla, niçin bu renkleri seçtiklerini ve bu renklerin ne gibi duyguları yansıttığını tartışmalıdır. Daha büyük çocuklar için bir başka yararlı sanat projesi, İncil'in farklı bölümlerini temsil eden resimler çizmek olacaktır. İncil'in tarih, şiir, peygamberler ve vahiy gibi bölümlerinin farklı renklerle çizilebileceği ifade edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010, 2010).

Çocuklar kıssalarla ilgili sanat projeleri yapmak için poster panosu, sulu boya, boya, tebeşir, kurşun kalem, pastel boya ve hatta kil ve kâğıt kullanabilirler. Hatta dev bir resimli kıssa kitabı yapmak ve bunu arkadaşlarına, küçük erkek ve kız kardeşlerine kıssaları anlatmak için kullanmak isteyebilirler. Sanat eserinin içeriği, bir kıssanın sembolik ya da gerçek şekilde yorumlanması şeklinde olabilir. Bazı çocuklar bir kıssayı veya uygulamasını karikatürleştirmeyi denemek bile isteyebilir. Fotoğraf çekmek, günümüz dünyasında bir kıssanın uygulamalarını kaydetmek için kullanılabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

El sanatları, onlarca yıldır kiliselerde çocuklarla ilişkilendirilen bir sanat biçimidir. İncil'den bir hikâye, çocuğun bir zanaat ortaya koymasıyla pekiştirilebilir. Bu, çocukların bir "hikâyeye girmelerinin" başka bir yolu olabilir. Zanaatı tamamlamak için yeterli zaman sağlamak, iş için yeterli ve uygun miktarda alan sağlamak, önceden hazırlanmak, çocukların ellerini yıkamasını ve kıyafetlerini örtmesini sağlamak, elektrikli aletleri alandan uzak tutmak ve yaratıcılığı teşvik etmek yetişkin gözetmenlerin görevleridir. Farklı yaşlardaki çocukların farklı el sanatlarını tercih etmesi muhtemeldir ve el sanatları türleri yalnızca hayal gücüyle sınırlıdır, ancak zanaatın, çocukların kıssayla ilgili hatırlaması istenilen şeylere hizmet ettiğinden emin olunmalıdır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.11. İnternet Kullanımı

İnternet kullanımı, kıssaların öğrenilmesi için tercih edilebilecek bir yoldur. Kıssalar ve uygulamalar, ebeveynlerin yardımıyla web sayfalarında özetlenebilir. Örneğin Ratclifflerin kızı, büyücülükle ilgili kitaplar okuyan arkadaşları için

endişelenmiş ve bu kitaplardaki sorunları tartışan ve büyücülüğün yanlış olduğunu anlatan bir web sayfası oluşturmuştur. Doğrudan konuşmaktan çekinen çocuk, bu sayede görüşlerini net bir şekilde ortaya koyabilmiştir. İnternet ayrıca, kıssalar veya İncil'in diğer bölümleriyle ilgili bilgi toplama aracı olarak da kullanılabilir. Yine, büyük miktarda değersiz bilgi ve yanlışlıkla çok ciddiye alınabilecek şüpheli kaynaklar göz önüne alındığında, bunun dikkatle izlenmesi gerektiği ifade edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.1.12. Dans

Ratcliffler, dans etmenin kendi çocukluk zamanlarında hoş karşılanmadığını ve büyükler tarafından kısıtlandığını ifade etmişlerdir. Özellikle kilisede, fazla hareket etmenin bile insanlara hoş görünmediği ifade edilmiştir. Onlara göre, bu görüşte ısrar edenler olsa da günümüzde kilise, fiziksel hareketlere müsamaha konusunda oldukça gelişmiştir. Ratcliffler, çocuklar oldukça hareketli varlıklar olduğu için onların kendilerini hareketlerle ve şarkılarla ifade etmelerine izin verilmesini tavsiye etmişlerdir. Kendi çocuklarının, bir çocuk ilahisinin videosunu defalarca izlediğini, izlerken bazen dans ettiğini ve bundan oldukça keyif aldığını ifade etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Burada araştırmacıların amacı yetişkinlere çocuklara dans ettirmeleri yönünde bir tavsiye vermek değildir. Sadece eğer çocuklar bir ilahi esnasında, bir dini törende dans etmek istiyorsa ona izin verilmesini tavsiye etmişlerdir.

Kitapta buraya kadar kısaca anlatım yöntem ve teknikleri hakkında bilgiler yer almıştır. Araştırmacılar bu bölümde ebeveynlere son olarak şu tavsiyede bulunmuşlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010, s. 103):

Mukaddes Kitap'ı öğretmek ve uygulamakla ilgili tüm bu yöntemleri işittiğinizde kendinizi biraz bunalmış hissediyorsanız, kendinizi kötü hissetmeyin! Kulağa en ilginç ve yapılabilir olanı seçin ve deneyin. İşe yaramazsa veya sadece daha fazla çeşitlilik istiyorsanız, başka bir tane deneyin. Bunları denemek için birkaç yılınız var ve tabii ki sizi hiç ilgilendirmeyenlerden kaçınabilirsiniz. Bunların birçoğunu yalnızca ayda bir veya daha az sıklıkla kullanmak isteyebilirsiniz. Çocuklarımıza ne şekilde öğretilirsek öğretilim, onları bir sınava değil, bir ilişkiye hazırladığımızı unutmamalıyız. İster kutsal kitabı daha iyi anlamak için oyunlar oynatırız, ister geziler düzenleriz. Önemli olan çocuğun keşfetmesine imkân sağlamızdır. Tanrı, başka şekillerde de konuşabilmesine rağmen, çocuklarla kutsal kitap aracılığıyla konuşur. Çocuklarınızın, Tanrı'nın yönlendirdiği şekilde, kutsal kitaptaki hakikati kendi zamanlarında ve kendi yöntemleriyle kişiselleştirmelerine

izin verin. Tanrı'ya olan inancını kendilerine özgü yollarla ifade etme özgürlüğüne sahip olmalarına izin verin.

3.6.2. Çocuk Ritüelleri

Ratcliffler, inancın sadece kutsal günlere ve kutsal mekânlara ait bir şey olmadığını, aksine aile içindeki günlük yaşamın tam merkezinde yer aldığını ifade etmişlerdir. Tüm hayatı anlamlı ve amaçlı kılan türden bir inanç günlük yaşamın bir parçasıysa, çocukların ebeveynlerinin inancını benimsemelerinin daha muhtemel olduğu düşünülmektedir. Yıllar önce Hıristiyan aileler arasında, çocuklar sabah okula gitmeden önce veya akşam yemek masasında İncil okunmasını ve dua edilmesini içeren, “aile sunağı” adı verilen ritüelin popüler olduğu belirtilmiştir. Ratcliffler, bunun teoride harika bir fikir olduğunu ancak pratikte sıkıcı olabileceğini belirtmişlerdir. Kendilerinin bu zamanlara dair hatırladıkları en iyi şeyin, aile sunağının sona erdiği ve sonunda ilginç bir şeye geri dönebildikleri zaman olduğunu ifade etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.2.1. Sağlıklı Ailelerin Ritüelleri

Beş yüz kadar öğretmen, papaz, danışman ve diğer profesyonellerle yapılan bir araştırma, sağlıklı ailelerin on beş özelliğini tespit etmiştir. Bu bölümle ilgili olarak özellikle iki önemli özellik göze çarpmıştır: Aile olarak geleneklerin tadını çıkarmak ve birbirinin inancını paylaşmaktır. Evde geleneklerin olması, aile bireylerinin kendilerinden daha büyük bir şeyin parçası olduklarını hissetmelerini sağlar ve bir aidiyet duygusu yaratır. Gelenekler, aileyi sembolize ederler ve ailenin değerlerini pekiştirirler. Yahudilerin, özellikle evde uygulanan gelenekleri nedeniyle kısmen güçlü bir kültürel ve dini kimliğe sahip oldukları ifade edilmiştir. Bu tür uygulamaların varlığı aile yaşamına öngörülebilirlik getirir, böylece ne olursa olsun bazı şeylerin her zaman var olacağı öngörüsüne sahip olunabilir. Gelenekler, ritüeller ve ibadetlerin Tanrı için çok önemli olduğu, aksi takdirde kutsal kitaplarda bunlar hakkında bu kadar ayrıntı verilmeyeceği düşünülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Araştırmacılar bu bölümde, birbirine bağlı ailelerin bazı geleneklerini tespit etmeye çalışmışlardır. Bu geleneklerin bazıları, pazar günleri ailecek yürüyüşe çıkmak ve ailecek fotoğraf albümlerine bakmak gibi sosyal etkinlikler iken bazıları da ailecek Noel hediyelerini açmak, Noel kurabiyeleri ve tatlıları pişirmek ve yemek, yatmadan önce hikâye ve dua zamanını belirlemek gibi dini karakter taşıyan etkinliklerdir (Ratcliff &

Ratcliff, 2010). Buradan, manevi gelişimin sağlıklı bir aile hayatında gerçekleşmesinin yolunun, ailelerin hem sosyal hem dini alandaki etkinlikleri bir arada sürdürmeleri olduğu mesajı çıkarılmaktadır.

3.6.2.2. Çocukların Doğal Ritüelleri

D. Ratcliff, bir devlet okulundaki çocuklarla yaptığı araştırma hakkında kendisini en çok şaşırtan şeylerden birinin koridordaki ritüeller⁵ olduğunu ifade etmiştir. Bu ritüellerden bazılarının, ayakta durmak veya sıraya girmek gibi öğretmenler tarafından dayatılan şeyler olduğu belirtilmiştir. Çocukların, özellikle öğretmenlerin olmadığı zamanlarda elleriyle veya vücutlarıyla duvarları ovuşturmak, kapı çerçevesinin üst kısmına ulaşmak için zıplamak, dans etmek gibi çok çeşitli ritüellere katıldığı görülmüştür. Bunların neredeyse sürekli olarak koridorda bir öğretmen yokken ve hatta bazen bir öğretmen varken meydana geldiği tespit edilmiştir. Çocukların bu tür ritüelleri, genellikle öğretmenlerden veya akranlarından teşvik almadan gerçekleştirmeleri, ritüellerin insan ırkına derinden kök saldıgını göstermektedir. Ritüeller önemlidir çünkü çocuk için anlamlı olanla bağlantı kurarlar. Yetişkinlerin de çocuklar gibi ritüelci olduğu ifade edilmiştir. Örneğin, sabah işe hazırlanmayı çerçeveleyen rutinelere ve belirli bir yatma vaktine sahip olmak gibi rutinlerin ritüel olduğu varsayılmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Ratclifflerin bu örnekleri sunmalarının amacının, insanların biyolojik olarak ritüellere sahip olma eğiliminde olduklarını delillendirmek olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla insanların sosyal hayatta olduğu gibi dini hayatlarında da ritüellere ihtiyaç duymalarının doğal olduğu savunulabilir.

3.6.2.3. Günlük ve Haftalık İnanç Ritüelleri

Çocukların sabah okula hazırlanma, günü okulda geçirme, akşam yatmaya hazırlanma ile ilgili pek çok ritüeli vardır ancak araştırmacılar bu bölümde, çocuklarının dini ve manevi beslenmelerini desteklemek için onlara sunulabilecek birtakım ritüellere odaklanmışlardır ve ebeveynlere tavsiyelerde bulunmuşlardır. Yatmadan önce kısa dinlemenin ve dua etmenin çocuğun sahip olabileceği bir ritüel olduğu belirtilmiştir. Yemekten önce veya yemekten sonra dua etmek, din eğitimi içerikli bir televizyon programını düzenli olarak takip de çocuklar için birer ritüel olarak görülmüştür. Eğer

---

⁵ Araştırmacı, ritüel kavramını sadece dini anlamıyla kullanmamıştır. Burada, adet haline gelen şeyleri ifade etmek için ritüel kelimesini kullandığı anlaşılmaktadır.

çocuğun düzenli bir yatma saati varsa yatmadan önce hikâye ve dua saati yapmanın daha iyi uyum sağlayabileceği ve böylece daha sadık bir şekilde uygulanabileceği düşünülmüştür. Ratcliffler, kendi çocuklarının ergenlik yıllarına yaklaşırken bile düzenli olarak dua etmeyi, öpülmeyi ve sarılmayı hatırlattıklarını ifade etmişlerdir. Çocuklarının yatma vakti ritüelleri olmadan gün tamamlanmamış gibi gördüklerini belirtmişlerdir. Ratcliffler, günlük hayatta Tanrı ile ilgili bu gibi rutinler oluşturmayı, Tanrı'nın her zaman hayata müdahil olduğunun unutulmaması açısından oldukça önemli görmekteledir. Tanrı'nın insan hayatında nasıl iş başında olduğu üzerinde daha fazla düşünülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu rutinler sayesinde ilk bakışta tesadüf gibi görünebilecek olaylarda onun elinin olduğunun hatırlanabileceği düşünülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratclifflerin ebeveynlere tavsiye ettiği bir diğer ritüel, tüm gün ibadet için bir gün ayırmaktır. Gün boyunca, ailecek Tanrı'ya şükredip ibadetler edilebilir. Ayrıca, düzenli olarak benzer faaliyetlerde bulunmayı hatırlatacak özel bir giysi gibi özel bir şey giyilmesinin ve çocukları da buna teşvik etmenin iyi bir fikir olabileceği ifade edilmiştir. Berryman'ın *Godly Play* yaklaşımı açıklanırken evde özel ibadet ve tefekkür zamanlarına ayrılmış özel bir yer ayrılmasından daha önce bahsedilmişti. Bu özel mekânın bodrumun bir köşesi veya arka bahçede bir sandalye bile olabileceği belirtilmiştir. Çocuklar bu özel yeri günde bir, belki de haftada bir veya iki kez ziyaret etmeye teşvik edilebilir. Bu her aile ve her çocuk için uygun bir uygulama olmamakla beraber düşünmeye ve denemeye değer bir uygulama olduğu ifade edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.3. Dini Bayramlar

Ratcliffler, Yahudilerin dini bayramlarını önemseyip yüzyıllardır kutladıklarını ancak Hıristiyan kiliselerinin Noel ve Paskalya haricinde, İncil'de yer alan diğer bayramları ciddiye almadıklarını ve kutlamadıklarını belirtmişlerdir ve tuhaf karşıladıkları bu durumu şöyle ifade etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010, s. 115)

“Özel kutlama günlerimiz var ama genellikle İncil'in kutlamamızı söylediği günleri ihmal ediyoruz. Hristiyan inancına özel olarak bağlı olan bayramların kutlanmasına kesinlikle karşı değiliz ve hatta ulusal bayramları kutlamak bile iyidir. Biz her zaman Noel'i, çocukların günün tadını çıkarmasına ve günün neyi temsil ettiğini anlamalarına odaklanarak kutlarız. Paskalya'da, mezardaki meleğin mesajını ve her yıl arkadaşlarıyla birlikte Paskalya yumurtası avına katılan çocuklarımızın mesajını dört gözle bekliyoruz. Bunların hepsi iyi ve güzeldir. Bu bayramları

kutlamak, çocukların bayram olarak kutlanan olayların bugün Yahudiler ve Hristiyanlar için ne anlama geldiğini de öğrendikleri öğretici bir deneyim olabilir. Ayrıca bayram kutlamalarına katılmak ve kutlamalar için hazırlık yapmak, çocuklarda manevi deneyimlerin oluşmasını ve Tanrı'yı tanımayı sağlayabilir.”

Bayram kutlamaları çok etkili bir öğrenme yöntemi olarak görülmüştür. Çocuklar doğdukları andan itibaren nesnelere dokunarak ve onları yönlendirerek en iyi şekilde öğrenirler. İlkokul yıllarında bile nesnelere tutmak ve hareket ettirmek çocukların daha hızlı anlamalarına ve öğrenmelerine yardımcı olur. Berryman'ın *Godly Play* yaklaşımında görüldüğü gibi, çocuğun somut nesnelere aktif katılımını teşvik eden yaklaşımların manevi deneyimi meydana getirebilmesinin bir nedeni budur. Çocuklar bu kutlamaları her yıl tekrarlayarak kelimeleri tekrar duyar ve etkinlikleri yeniden gerçekleştirir; anlayış her seferinde biraz daha gelişir. Eğitimciler bu yaklaşıma, belirli bir dersi birkaç kez, aylar hatta yıllar arayla öğretmeyi, ancak her seferinde çocuğu daha ileri bir öğrenme düzeyine çekmeyi içeren “sarmal müfredat” adını vermişlerdir. Çocuğun dini ve manevi deneyimleri, bayramın her gözlemlenmesinde büyür ve gelişir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler bu bölümde, Yahudi ve Hristiyan bayramları hakkında bilgiler vermişler ve ebeveynlere bu bayramları çocuklar için etkili olacak şekilde kutlamanın yollarını göstermişlerdir. Bayramlar, ailecek kutlanan günler olması yönünden çok önemli görülmüş ve bu günlerin çocuklar için verimli ve eğlenceli hale getirilmesi yönünde tavsiyeler verilmiştir. Somut yaşantı yoluyla öğrenmenin ve en önemlisi manevi deneyimlerin gerçekleşmesi nedeniyle ailelere bayram kutlamalarını ihmal etmemeleri tavsiye edilmiştir.

3.6.4. Çocuk, Ebeveyn ve Kilise

Ratcliffler, kilisenin çocuğun manevi gelişimi için önemli bir kaynak olduğunu düşünmüşlerdir. Çünkü Tanrı'ya dair bazı izlenimler o binada ve o binadaki insanlar tarafından oluşturulmaktadır. Kiliseye gitmenin ve Tanrı'ya ibadet etmenin, pek çok çocuk ve hatta pek çok yetişkin için neredeyse eş anlamlı olduğu ve birçok kişinin manevi dönüşümlerinin, kilisedeki deneyimlerinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Ancak kilisenin bu gibi etkileri olsa da Ratcliffler, çocukları haftada bir iki saat kiliseye bırakmanın onları imanda tutmak için yeterli olmayacağını düşünmüşlerdir. Kilisenin, çocukların inançlarını öğrendiği ve deneyimlediği tek yer olmaması gerektiği, ancak anne

babaların çocuklarını manevi olarak eğitme görevlerinde destekleyen yardımcı bir kaynak olarak kullanılabileceği ifade edilmiştir. Düzenli olarak, çocukları seven ve onaylayan bir kiliseye gitmenin bu noktada çok önemli olduğu vurgulanmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Araştırmalar çocukların, ebeveynlerinin inançlarını anladıklarını ve çocukları bu inançlarla ilgili -kiliseye gitmek gibi- etkinliklere teşvik etmenin onların bu inançları benimseyip benimsemeyeceğini gösterebileceğini belirtmişlerdir. Çocuklar kilisede, diğer inananları dostluklardan veya aileden ziyade öncelikle inançları nedeniyle tanırlar. Bu bağlantının sonucu olarak, çocukların Tanrı'yı yerel kilisenin tanımlandığı ve yaşadığı şekliyle anlamaları muhtemeldir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler çocukları kiliseye götürmeden önce onları buna hazırlamak gerektiğini düşünmektedirler. Çünkü bir pazar sabahı çocuğu apar topar kiliseye götürmek herkesi kötü bir ruh haline sokacak tartışmalara sebep olabilir. Kendi çocuklarını kiliseye götürmeden önceki gün onlardan banyo yapmalarını, kıyafetlerini hazırlamalarını istediklerini ve akşam yemeğinde ise en güzel yemekleri yiyerek Tanrı'nın armağanlarını özel bir yemekle karşıladıklarını ifade etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Bu sayede çocuklarına hem kiliseye gitme adabını hem de resmi günlerde nasıl hareket etmeleri gerektiğini öğrettiklerini düşünmüşlerdir. Bu hazırlık, ailenin, ibadet gününün önemine odaklanmasına yardımcı olmuştur.

D. Ratcliff, bir çocukluk arkadaşının pazar günleri oyun oynamasının ve hatta televizyon izlemesinin ebeveynleri tarafından yasaklandığını ve bunun yerine İncil okuyup dua etmeye zorlandığını aktarmıştır. Bunun sonucunda arkadaşının Hristiyan inancına olumsuz bir tutum geliştirdiğini ifade etmiştir. Bu sebeple, eğer ebeveynler kutsal günlerde çocuklarının manevi etkinliklerle meşgul olmalarını istiyorlarsa bunu eğlendirici ve ödüllendirici bir hale getirmeleri tavsiye edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Çocuklar kutsal günlerde sevdiği şeylerden zorla uzak tutulmaya çalışılmamalıdır. Bu tutumu inançla bağdaştırabilirler ve inançla aralarına mesafe koyabilirler. Ayrıca çocuğun sevdiği şeyi yaparken belki bu esnada ahlaki dersler de alabileceğinin göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010) Ratclifflerin bu tavsiyelerinden birçok mesaj çıkarılması mümkündür. Örneğin, ebeveyn çocuğun her gün televizyon izlemesine izin vermesine rağmen bir kandil gününde çocuğu zorla

televizyon izlemekten alıkoyarsa ve ibadet etmeye zorlarsa çocuğun o güne dair olumsuz bir tavır almasına sebep olabilir. Ebeveyn, çocuğunun kandil gününün önemini anlamasını istiyorsa onu sevgiyle ve ilgiyle teşvik etmesi gerekir. Eğer çocuk buna rağmen istemiyorsa onu zorlamak yerine sevdiği şeylere maneviyat öğeleri yerleştirilebilir. Misal, çocuk duaya katılmak yerine çizgi film izlemek istiyorsa o günün önemini anlatan bir çizgi film izletilmesi iyi bir fikir olabilir.

Ratcliffler kilisede bir çocuğu karşılamanın Hz. İsa'yı karşılamaya eşit olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre çocuk, bir anlamda Hz. İsa'nın vekili gibidir. Kiliselerin Hz. İsa'nın vekillerini ne kadar iyi karşıladıklarına, onları kabul edip etmediklerine ve hatta onlar için kilisede özel bir yer ayırıp ayırmadıklarına dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bir kilise, çocuklara sunacak çok az şeye sahipse veya hiçbir şeye sahip değilse, o zaman onların katılımının uygun olup olmadığının sorgulanması gerektiği düşünülmektedir. Pek çok kilisenin çocuklar için alternatif aktiviteleri olduğu ve bunların, Tanrı'yı ve çocukları seven yaratıcı, yetenekli öğretmenler tarafından yönetilirse faydalı olacağı düşünülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010). İbadet mekânındaki görevlilerin çocuklara karşı tutumları onlar üzerinde bir ömür boyu etkili olabilmektedir. Örneğin, Cem Karaca, camiden soğuma hikâyesini şöyle anlatmıştır (akt. Aydın, 2010):

“Yedi yaşlarındaydım. Koca Mustafa Paşa semtindeki Sümbül Efendi camisine gitmiştim. Camide oturmuş kubbedeki muhteşem tezyinat sanatını seyre dalmıştım, manevi bir atmosferde hoş duygular yaşıyordum. Dizimde ağrı olduğu için bir ayağımı uzatmıştım. Birden yaşlı bir adamın ayağıyla ayağıma vurmasıyla irkildim. Sonra haşin bir ifadeyle “Utanmıyor musun, Allah'ın evinde ayağını uzatmış oturuyorsun, kalk!” gibi sözlerine muhatap oldum. Kalktım ve camiden öyle çıktım ki, ancak yetmiş sene sonra camiye dönebildim.”

3.6.4.1. Manevi Mentorlar

Manevi mentorlar/danışmanlar, daha az olgun inananları teşvik etmek ve beslemek için Tanrı tarafından hediye edilen insanlar olarak görülmüştür. Genellikle bir yetişkinin başka bir yetişkine rehberlik ettiğini, inancın temellerini, oruç tutma, dua etme, inzivaya çekilme ve benzerleri gibi ruhsal disiplinleri öğretebildiği düşünülmüştür. Ratcliffler çocukların da mentorlara ihtiyacı olduğunu belirtmişlerdir. Vygotsky, çocukların bilgi, beceri, düşünce, inanç ve tutumlarının kaynağının sosyal çevre olduğunu savunmuştur. Yararlı bir çerçeve, çocuğun daha yüksek yeterliliğe geçmesine yardımcı olur ve yetişkinler, kültürel olarak anlamlı uygulamalara rehberlik ederek çocukları

etkileyebilirler. Bu nedenle, ebeveynler, akrabalar, din adamları, din eğitimcileri, gençlik bakanları ve diğer yetişkinler, çocukları ve gençleri inançlar ve ifade tarzlarında daha ileri anlayış ve katılım seviyelerine yönlendiren mentorlar olarak hareket edebilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010; Ergin, 2020; Boyatzis, 2012). Ratcliflere göre, bazen bir öğretmen mentorluk işlevi üstlenebilir ancak hiçbir öğretmenin hafta boyunca her bir çocukla bireysel olarak görüşmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Çocuklar büyüdükçe, akıl hocası olabilecek olgun bir yetişkin aramanın iyi bir fikir olabileceği düşünülmüş ve büyükanneler, büyükbabalar ve diğer yaşlı yetişkinler ideal akıl hocaları olarak görülmüştür. Akıl hocalığı kisvesi altında çocukları yanılsa ve günaha sürükleyebilecek kişilerin olduğu ve seçim yaparken buna dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Erken ve orta ergenlik döneminde çocukların, ebeveynlerinin sözlerini eskisi kadar iyi duymayacağı belirtilmiştir. Ancak çocuk bir mentor ile sağlıklı bir ilişki geliştirdiyse, endişelerini ebeveyniyle paylaşmasa bile mentor ile paylaşabilir. Bir anlamda, geç çocukluk döneminde mentor arayışına girmek, ergenler için bir inanç tedbiri olarak anlaşılabilir. Yetişkinler, ergen çocuğun saygı duyacağı ve tavsiyelerini dinleyeceği bir bireyi seçebilir veya çocuğun seçmesine yardımcı olabilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.4.2. Kilise Etkisi

Bir kilisenin ortamı sağlıksızsa ve yoğun şekilde fikir çatışmaları varsa kilise halkının ikiyüzlü olduğu izlenimi ortaya çıkabilir. Çocuklar Tanrı'nın kilise yaşamının merkezinde olmadığını bile hissedebilirler ve bu nedenle Tanrı'nın günlük yaşamda kilise yaşamında olduğu kadar ilgisiz olduğuna inanmaya başlayabilirler. Ratclifler bu konuda yetişkinleri suçlu görmektelerdir. Kilisede söylenenlerle kilisenin dışındaki yaşamın arasındaki tutarsızlıklar, inançtan soğuma tohumları eker ve ileride inancın reddedilmesine neden olabilir. Düzenli olarak vaaz veren kişi, çocukların Hıristiyan inancına ilişkin izlenimlerini oluşturmada özellikle önemli görülmüştür. Antropomorfist Tanrı anlayışının etkisi altında olan, okul öncesi dönemindeki çocuklar bazen papazı Tanrı ile karıştırırlar. Ancak bu kafa karışıklığı çocuklar büyüdükçe daha az olası hale gelir. Dolayısıyla bir papazın çocuklarla kilisede vakit geçirmesi önemli görülmüş ve papazın mesafe koymasının, çocukların Tanrı'yı uzak ve bilinmez görmelerine neden olabileceği ifade edilmiştir. Tanrı hakkında bu fikri oluşturmak, çocuk tarafından bilinçli

bir karar olmayabilir, aksine çocukla yıllarca kalabilecek bilinçsiz bir varsayım olma ihtimali vardır. Stonehouse'un dediği gibi, "Varlıklarının özünde olumsuz Tanrı görüşü hâkim olacak ve aklın bildiğini kalpleri idrak edemeyecektir." (akt. Ratcliff & Ratcliff, 2010). Stonehouse'un bu sözünden, çocukluk döneminde yanlış bir uygulama yüzünden Tanrı'ya dair olumsuz izlenim oluşursa ileride birey bu yanlışın doğrusunu öğrense bile kalbinin buna ikna olmayacağı anlaşılmaktadır. Bu bölümde din eğitimcilerinin ve din görevlilerinin örnekliğinin çocuğun manevi gelişimi üzerinde oldukça etkili olduğu vurgulanmıştır. Özellikle küçük çocuklar, bu kişileri Tanrı'yla oldukça ilişkili gördükleri için onların iyi veya kötü her türlü davranışlarını Tanrı'yla ilişkilendirebilirler. Bu kişilerin söyledikleri ve yaptıkları arasında çelişki olduğunun görülmesi çocukların kafasının karışmasına ve dinden soğumalarına sebep olabilmektedir.

3.6.5. Aile Gezileri

Tatiller, ailelerin büyük zaman dilimlerini birlikte geçirmeleri için iyi fırsattır. Anne babaların tatilin her anını birlikte geçirmeleri mümkün değildir. Fakat Ratcliffler, tatil yerine varmak için arabada geçirilecek saatlerin kıymetinin bilinmesini ve çocukların seyahat boyunca sadece müzik dinlemesine veya video izlemesine izin verilmemesini tavsiye etmekteledir.

3.6.5.1. Yaz Okulu ve Kamplar

Kamp toplantılarının bir çeşidi, ailecek katılmanın mümkün olduğu aile kamplarıdır. Bu kampların bazen kilise tarafından desteklendiği veya bir kilise tarafından düzenlendiği belirtilmiştir. Aile kampındaki aktiviteler yaşa özel olabilir veya aynı anda tüm aileyi kapsayabilir. Aile kampları genellikle uzun bir hafta sonu boyunca yapılır ve genellikle yüzme, yürüyüş ve rekabetçi oyunlar gibi eğlence etkinlikleri içerir. Kampta genellikle aile ibadetleri veya Mukaddes Kitap tetkikleri için zaman ayrıldığı ifade edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bir başka kamp deneyimi, çocuklar için kilise kampı veya gündüz kampıdır. Bir araştırma, kamplara katılan çocukların yüzde 87'sinin zengin ve kalıcı bir deneyime sahip olduğunu ve bunun da incelenen mezhep içindeki diğer Hristiyan eğitim işlevlerinin oranını ikiye katladığını bildirmiştir. Çocuk kamplarıyla ilgili bir çalışma, belirli hedefler vurgulandığında kampların karakter gelişimini etkilediğini bildirmiştir. Çocuklarda kaydedilen değişiklikler arasında; artan dürüstlük, ebeveyne güven yerine Tanrı'ya karşı

artan duyarlılık ve kurallara dayalı davranışa karşı ruh tarafından yönlendirilen ahlakın artması yer almıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bir kilise tarafından düzenlenmiş veya yapılandırılmış olmadan da aile kampı yapmanın eşsiz bir deneyim olabileceği ve doğal dünyanın önemli manevi gerçekleri öğretebileceği savunulmuştur. Kamp yapmanın günlük yaşamın müdahalesini ortadan kaldırarak ailenin Tanrı'yı dinlemesine yardımcı olacağı düşünülmüştür. Çevre, çocuklar için Tanrı'ya ve Tanrı'nın sözüne dair içgörü sağlayabilecek örnekler sağlayabilir. Doğada bulunan her şey Tanrı'nın varlığının insanları bütünüyle kuşattığına kanıttır. Doğadaki tüm varlıklar adeta Tanrı'yı tesbih etmektedir. Ratcliffler bu tür kavrayışları harekete geçirmeye yardımcı olabilecek etkinlikleri saymaktadır: Ata binme, bisiklete binme, yürüyüş, kano gezintisi, rafting, nadir bitkileri arama veya hayvanları izleme, kayak ve doğa fotoğrafları çekme (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, psikoloji alanında akademisyen olan Cyd Quarterman ile görüşmelerine dayanarak, kamp esnasında doğadan öğrenilebilecek dersleri şu şekilde listelemiştir:

- Dereler ve nehirler: Allah'ın mağfireti daima akar ve bizi temizler.
- Çiçekler: Nasıl Allah'ın güzelliğini yansıtıyorlarsa, bizim de Allah'ın güzelliğini yansıtmamız gerekir.
- Çim: Dünyadaki yaşamımızın geçici olduğunu hatırlatır.
- Yıldızlar: Işığımız karanlıkta parlasın ki insanlar Rabbimize yönelsin.
- Kuşlar: Şarkıları bize Allah'ı tesbih etmeyi hatırlatmalıdır.
- Ağaç kökleri: Güç ve beslenme kutsal kitabın kökünden gelir.
- Gökyüzü: Tanrı'nın sevgisi sonsuzdur ve gökyüzü onun tuvalidir.
- Tohumlar: İnançımızı başkalarıyla paylaşarak inanç tohumları ekeriz.

3.6.5.2. Drama, Müzik ve Televizyon

Drama, müzik dinleme ve televizyon izleme etkinlikleri, tatil günlerinde ailecek yapılabilecek etkinliklerden olduğu için Ratcliffler bu konuyu "Aile Gezileri" başlığı altında incelemeyi uygun bulmuşlardır.

Araştırmacılar bu bölümde, çocukların vurgulanan manevi temalar hakkında düşünebilmelerini sağlamak için müzik ve drama deneyimlerinin kullanılmasını tavsiye etmişlerdir. Drama, orijinal olayı olabildiğince yakından taklit ettiğinde deneyimin daha değerli olacağı ifade edilmiştir. Bir müzik ya da drama etkinliği sırasında çocuğa özel bir manevi deneyim yaşayıp yaşamadığı sorulabilir. Ayrıca yetişkinlerin de bu gibi etkinlikler sırasında yaşadıkları manevi deneyimler hakkında çocuklarıyla konuşmaları tavsiye edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler çocukların, ebeveyninin gördüklerini ve duyduklarını analiz ettiğini duyarlarsa taklitçi doğaları sayesinde televizyon izleme ve bir şeyler dinleme konusunda daha fazla ayırım yapmayı öğreneceklerini düşünmüşlerdir. Ebeveynlere televizyondaki reklam aralarında, duydukları hakkında çocuklarıyla konuşmaları ve İncil ile nasıl tutarlı veya çelişkili olduğunu tartışmaları önerilmiştir. Bunu yaparken İncil'in hem ilkelerinden hem de belirli ifadelerinden yararlanılabileceği belirtilmiştir. Bir video veya film izlenirken, oynatılan şeyin ara sıra durdurulması ve içerdiği ahlaki unsurların ve Tanrı'nın tasvir edilen veya söylenenler hakkında ne düşünebileceğinin tartışılması tavsiye edilmiştir. Ebeveynler bunu gerçekleştirmek için çaba harcarlar ve zaman ayırırlarsa filmlerin, televizyon programlarının ve müziğin öğrenme için harika araçlar olabileceği düşünülmüştür. Dini içerikli bir program veya doğayla ilgili bir program izlenirken çocuğun o sırada manevi bir deneyim yaşaması mümkün görülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.5.3. Çiftlikler ve Diğer Mekânlar

Çocuklar, bir şekilde kendi deneyimleriyle ilişki kurabilirlerse İncil'deki olayları daha iyi anlarlar. Ratcliffler, pek çok olaya ilişkin İncil anlatımının, geçmişle bir bağlantı kurabilecekleri için kırsal kesimdeki çocuklara anlamlı geleceğini iddia etmişlerdir. Ancak şehirde büyüyen ve kırdan çok az deneyimi olan çocuklar için İncil'deki bazı tarım içerikli anlatımların anlamsız olabileceği düşünülmüştür. Yine de daha kırsal alanlarda büyüyen çocuklar bile İncil'i anlamak için gereken ilgili deneyimlere sahip olmayabilir. D. Ratcliff, kendisinin kırsal bir alanda büyüdüğünü ancak ailesiyle birlikte çiftlikte yaşayan uzak bir akrabalarını ziyaret edene kadar çiftlik yaşamının tadını alamadığını belirtmiştir. Araştırmacı dikim, hasat, hayvanları beslemek ve hatta inekleri sağmak gibi orada edindiği tecrübelerin, İncil'de Hz. İsa'nın tohumlar ve yabancı otlarla ilgili

mesellerini bu yaşında bile daha iyi resmetmesine yardımcı olduğunu ifade etmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Bu bölümde araştırmacılar, kutsal kitabın içeriğiyle ve kutsal kitaptaki olayların geçtiği mekânlarla ilgili çocuğun ne kadar çok tecrübesi olursa kutsal kitabı o kadar iyi anlayacağını savunmuşlardır. Bu durum iletişimde ortak yaşantılar oluşturmanın önemini akla getirmektedir. Kaynak ile alıcı arasında ortak yaşantı ne kadar fazla ise anlaşmalarının o kadar kolay olacağı bilinmektedir (Cebeci, 2015). Kutsal kitabı kaynak, onu okumaya ve anlamaya çalışan bireyleri ise alıcı olarak tasvir etmek mümkündür. Bu sebeple ailelere, kutsal kitaba ait kavramlarla ve mekânlarla ilgili gezileri içeren tatil planları yapmaları tavsiye edilmiştir.

Ratcliffler, kendi deneyimlerinden yola çıkarak, insanın hayatında çeşitli deneyimler yaşadığı yerleri zaman zaman ziyaret etmesinin faydalı olduğunu düşünmektedirler. Çünkü bu yerler, kişilerin inanç yolculuklarını da etkilemiştir. Bazen unutulmuş şeyleri geri getirmek için geçmişteki sevinçleri ve acıları hatırlamak hatta yeniden deneyimlemek için bu ziyaretlerin etkili olacağı düşünülmektedir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, çocuklara sadece kendilerinde hoş duygular oluşturacak olayları ve mekânları göstermekle yetinilmemesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu konu hakkındaki düşüncelerini şöyle aktarmışlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010, ss. 144-145):

Çocuklarımızı dünyadaki kötülüklerin en kötüsünden korumalıyız, ama belki de kötülüğün dünyadaki bazı sonuçlarını görmelerine izin vermeliyiz. Çocuklarımıza önyargının kötülüklerinden bahsedebiliriz, ancak sınıfta Asyalı bir kız aksanı ya da görünüşü yüzünden alay konusu olduğunda onu görene kadar bu kötülüğün gerçekten ne kadar kötü olduğunu anlayamayabilirler. Dünyadaki milyonlarca aç çocuğu tanımlayabiliriz, ancak bu durum kendileri görene kadar çocuklarımızı önemli ölçüde etkilemeyebilir. Çocuklarımızın, güzel California eyaletinin sınırının hemen ötesinde bir çöplükte yaşayan aileleri ve çocukları görmeleri gerekiyor. Şehir merkezindeki yoksul gençleri, anne babası olan veya olmayan evsiz çocukları görmeleri gerekiyor. Videoda görmeleri gerekiyor ama aynı zamanda korkunç kokuları koklamak, yırtık yırtık elbiseleri görmek, her yerdeki kire dokunmak, Tanrı'nın lütfu olmasaydı hayatlarının ne olabileceğini görmek için orada olmaları gerekiyor. Sonra bu konuda bir şeyler yapmaları gerekiyor. Muhtaçlar için evler inşa etmeye yardım etmek için bir görev grubuna katılmaları gerekiyor. Evsizler ve yoksullar için aşevine yardım etmeleri gerekiyor. Huzurevinde şarkı söylemeleri ve bir ifadeyi paylaşmaları gerekiyor. Ama muhtemelen bizimle yapmadıkları sürece

bunu yapmayacaklar. Biz dua edersek, bağış yaparsak onlar da dua edecekler ve bağış yapacaklardır.

Ratclifflerin bu ifadelerinden şu mesajları çıkarmak mümkündür: Çocuklara sadece iyiliklerin ve güzelliklerin olduğu sahte bir dünya çizmek doğru değildir. Çünkü gerçek dünyada iyilik ve kötülük, hüznün ve mutluluk her zaman yan yanadır. Çocuklar bu gerçekliğin farkında olurlarsa iyiliğin, güzelliğin ve Allah'ın kendilerine sunmuş olduğu nimetlerin kıymetini bilebilirler. Ayrıca çocukların bunları anlayabilmesi için kitaplardan okuması veya videolardan izlemesi yeterli değildir. Somut yaşantılar yoluyla elde edilen bilgiler ve deneyimler daha etkili ve kalıcı olacaktır.

3.6.6. Potansiyel İnanç Partnerleri: Kardeşler, Büyükanneler, Büyükbabalar ve Arkadaşlar

Çocuğun manevi gelişiminde çevresindeki çoğu insanın güçlü bir etkisi olabilir. Bu etki bazen olumluyken bazen olumsuz da olabilir. Çocuğu etkileyen kişiler Tanrı'yı görmezden geliyorlarsa, çocuğa Tanrı'nın önemsiz olduğu ve olaylara müdahil olmadığı mesajını iletilmelerinin mümkün olduğu düşünülmüştür. Ratcliffere göre, Tanrı'nın müdahil olmadığı ve kolayca göz ardı edildiği varsayımı, Tanrı'nın doğrudan reddedilmesinden daha zararlı olabilir. Reddetme, en azından hakkında konuşmaya değer bir şeyin veya birinin reddedildiğini ima eder; bir şeyi veya birini görmezden gelmek, onun hakkında konuşmaya bile değmeyebileceğini ima etmektedir (Ratcliff & Ratcliff, 2010)

3.6.6.1. Kardeşler

Erkek ve kız kardeşler nimet veya mihnet olabilirler. Genellikle bunlar arasında bir şey veya her ikisinin birleşimi olduğu düşünülmüştür. Bir erkek veya kız kardeşin belirli yaşlarda, örneğin, kendi hatalarını ve mücadelelerini paylaştıklarında olduğu gibi manevi gelişime yardımcı olabileceği ifade edilmiştir. Çünkü kardeşlerin günah ve yanlış kararların talihsiz sonuçları hakkında konuşacak kadar şeffaf olabilecekleri düşünülmüştür. Kardeşler ayrıca, doğru davranış ve düşüncenin olumlu sonuçlarına da işaret edebilirler (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, İncil'e dayanarak Tanrı'nın, erkek ve kız kardeşlerin uyarma ve örnek olma yoluyla birbirlerini manevi açıdan teşvik etmelerini istediğini ifade etmişlerdir. Bunun çocuklara erkenden iletilmesi gereken bir mesaj olduğu düşünülmüştür.

Çocukların erkek ve kız kardeşleriyle ilgili olarak manevi sorumluluklarını ve manevi rollerini görmeleri gerektiği bildirilmiştir. Çocuklar, bunu yapmak için iyi bir neden görürlerse ebeveynleriyle iş birliği yapmaya daha yatkın olmaktadır. İş birliği yapan çocukları teşvik etmek için kendilerine ödül cinsinden birtakım ayrıcalıklar verilmesi tavsiye edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratclifflere göre kardeşler gürültü içinde oynayıp iyi vakit geçirirken bir ebeveyn buna dahil olduğunda çocuklar, “Bu tamam, bu doğru.” mesajını almaktadırlar. Zira ebeveynin onayının Tanrı'nın onayıyla benzediği düşünülmektedir. Daha önce bahsedildiği gibi, insanların çocukken sahip olduğu ilk Tanrı tasavvurları ebeveynin niteliklerini üstlenmektedir. Ebeveynin bu şenliğe katılarak Tanrı'nın aile eğlencesini onayladığını -açıktan ziyade bilinçsizce- iletiyor olabileceği düşünülmüştür. Bu sebeple ebeveynlerin, kutsal kitabın bakış açısına uygun işleri onaylama mesajını iletmekten ve uygun olamayanlara müdahale edip durdurmaktan sorumlu tutulduğu ifade edilmiştir. Çocuklar bu müdahaleler sayesinde Tanrı'nın iki zıt yönünü öğrenebilirler. Bir yanda Tanrı'nın adaletini, diğer yanda Tanrı'nın sevgisini ve merhametini görebilirler. Çocukların bunların her ikisini de deneyimlemesi gerekir, çünkü biri olmadan diğerinin tam bir Tanrı tasavvuru ortaya koyması mümkün görülmemiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.6.2. Çocuk Kültürü

Çocuk kültürü, arkadaşlarla ve aynı yaştaki diğer kişilerle birlikte hareket etmenin kabul edilmiş biçimleri ve oyunlardır. Muhtemelen ebeveynler ve diğer yetişkinler için kabul edilemez olan çeşitli davranışlara izin veren bir esnekliği vurgular. Çocuk kültürü, erkek çocuklar arasında yapılan yumruklama ve kavgalarda olduğu kadar ip atlama tekerlemelerinde ve diğer kız merkezli oyunlarda da görülür. Orta çocukluk dönemindeki çocuk kültürü, erkekleri erkeklerle, kızları kızlarla oynamaya teşvik eder. Başkalarıyla dalga geçmeyi ve bazı çocukların başkalarına hükmetmesini içeren oyunlar da bu dönemde görülebilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocuk kültürünün, çocukların birbirine öğrettiği ve nadiren bir ebeveyn veya öğretmenin tarafından böyle şeyler öğretildiği ifade edilmiştir. Kardeşlerin de genellikle bunu öğrettiği ancak daha sık olarak çocuk kültürünü aşıl原因ların benzer yaştaki akranlar olduğu belirtilmiştir. Bu kültür genellikle, çocukların sınıf rutinini takip

etmesini, yetişkinlere boyun eğmesini ve yetişkin toplumunun değerlerini kabul etmesini gerektiren okul kültürüne karşıdır. Okul kültürü, çocuk kültüründen daha kurumsal, rasyonel, ciddi, mekanik ve görev merkezlidir. Bir ilkokul oyun alanında çocuk kültürü çok net bir şekilde görülürken, çoğu sınıfta okul kültürü gözlemlenir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Çocuklar evdeyken bazen çocuk kültürüne bazen ise okul kültürüne yakın şeyler deneyimleyebilirler. Ratcliffler, formal eğitimi dışlamamakla birlikte çocukların manevi eğitiminin ve çocuklar üzerindeki etkisinin çocuk kültürünün bazı yönlerini içerdiğini belirtmişlerdir. Bu sebeple ebeveyn öğretiminin ne açıkça okul kültürü olmasını ne de çocuk kültürü olmasını tavsiye etmişlerdir ve çocuk veya okul kültüründen farklı, “ev kültürü” olarak adlandırılabilen bir şey olup olmadığını sorgulamışlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveynlerin çocuklarına inançlarını öğretirken, manevi deneyimler ve inancın yaşamla nasıl ilişkili olduğu hakkında konuşurken daha çok, sınıfta bir öğretmen gibi mi yoksa bir arkadaş gibi mi olduklarını sorgulamaları gerekmektedir. İnançla ilgili konuları tartışırken ve deneyimlerken yerine göre daha çok bir öğretmen veya daha çok bir akran gibi olmanın mümkün olduğu ifade edilmiştir. Öğretmen rolü seçildiğinde deneyimden ziyade düşünme ve anlamanın vurgulanması daha olası görülmüştür. Ebeveyn göreviyle ilgili daha büyük bir ciddiyete sahip olacak ve görevi başarmayı hedef olarak görecektir. Ancak Ratcliffler, çocuğun maneviyatının başarılması gereken bir görev olarak görülmesinin, bunun okul ödevi gibi yapılmasına neden olabileceğini düşünmüşlerdir. Çocuk görev bittiği anda, manevi konulardan kopmuş gerçek dünyaya geri dönecektir. Buna karşılık, çocuklarla akran rolünde etkileşim kurmak tercih edildiğinde Tanrı, kilise, İncil, dua vb. hakkındaki inanç ve fikirlere daha az vurgu yapılacağı belirtilmiştir. Ebeveynin konuşmaları deneyim odaklı olacak ve inancın duygusal yönleri ortaya çıkacaktır. Bu yaklaşım sayesinde çocukla kıssa hakkında konuşmak, onu canlandırmak veya onunla ilgili bir şarkıda dans etmek ebeveyn ve çocuk için eğlenceli etkinlikler olacaktır. Deneyime eşlik eden olumlu duyguların, çocuğun Tanrı ve Hristiyan yaşamını yaşama hakkındaki fikirlerine aktarılması da olası görülmüştür. Ancak inançla ilgili bu etkileşimin kalitesinin, maneviyatın önemini azaltması ve hatta çocuk için önemsiz hale getirmesi ihtimal dâhilinde görülmüştür. Her iki ebeveyn rolünde de (öğretmen veya arkadaş) güçlü ve zayıf yönler olduğu, ideal olanın ise bu rollerin farklı bir ebeveyn

rolünde birleştirilmesi ve gerektiği anda daha çok öğretmen rolüne veya daha çok akran rolüne girilmesi olduğu ifade edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ebeveyn rolleri konusunun önemli bir anlamı, alınan rolün ne tür öğrenme faaliyetlerinin gerçekleşeceğini etkileyebildiğidir. Kişi eğlence ve oyunlarla olduğu kadar ciddi talimatlarla da öğrenebilse de her ebeveyn rolü belirli bir tür öğrenmeyi kolaylaştıracaktır. Tanrı ile kurulan ilişki ciddiyetsizlik üzerine kurulduysa manevi yaşam asla ciddi bir hale gelmeyebilir. Öte yandan inançla ilgili tüm tartışma ve faaliyetler ciddiye, çocuk Tanrı'nın eğlenceyi ve neşeyi sevmediği sonucuna varabilir. Her zaman kasvetli olan, ilginç olmayan bir inancı reddetmek daha kolay görülebilir. Çocuklar manevi konuları bazen eğlenceli, bazen daha ciddi olarak düşünüp konuşsalar bile, Tanrı ile ilgili konuların veya zamanların ciddi olması gerektiğini hissedebilirler. Ebeveyn, çocuğun Tanrı'yı tam anlamıyla ve insan duygularının genişliğiyle anlamasını ve onunla ilişki kurmasını istiyorsa çocuğun ebeveyniyle birlikte inançla ilgili faaliyetleri, yelpazenin her iki ucunda ve bu iki uç arasındaki birçok noktada deneyimlemesi gerekir. Ebeveynin seçeceği rolle ilgili karar verebilmesinin yolu, çocuğun ipuçlarını doğru bir şekilde okumasıdır. Göz teması, ses tonu, yüz ifadesi, duruş, fiziksel mesafe, jest ve mimikler çocuğun ruh halini ve rol beklentisini gösterebilir. (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, öğretmen ve akran rollerine ek olarak ayırtıcı edici ebeveyn rolünden bahsetmişlerdir. Onlara göre, maneviyat gelişimine olumlu rehberlik etmeyi sağlayan ebeveynlik, belirli zamanlarda daha çok öğretmen benzeri bir rolü, diğer zamanlarda daha çok arkadaş benzeri bir rolü ve yine başka zamanlarda ayırt edici bir ebeveyn rolünü içerebilir. Anne babaların, çocuklarına yatmadan önce iyi geceler öpücüğü vermeleri ayırt edici ebeveynlik rolüne bir örnektir. Ne öğretmenin ne de arkadaşlarının bunu yapabilmesi pek mümkün görünmemektedir. Öğretmenlerin ve akranların çocukla kişisel inanç ve manevi deneyimler hakkında konuşmalarının aslında çoğu zaman mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle bu tür konuşmalar ayırt edici ebeveyn rolünün bir parçası olacaktır. Ayırt edici ebeveyn rolünün bir yönü, özel konuları ve konuşmaları gündeme getirmek olabilir ancak ebeveyn rolünün en temel özelliğinin sevgi içermesi olduğu vurgulanmıştır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.6.3. Büyükanne ve Büyükbabalar

Büyükanne ve büyükbabalar çocuğun manevi gelişiminde çok önemli kişiler olarak görülmüşlerdir. Kuşakların etkilerini analiz edenler, kuşakların her dört kuşakta bir kendilerini tekrar ettiğini öne sürmüşlerdir. Başka bir deyişle temel değerler, fikirler ve hatta deneyimler açısından birey ile büyük büyükanne ve büyükbabası arasında benzerlikler vardır. Ratcliffler bu teoriye tamamen katıldıklarını belirtmemişlerdir ancak ilginç ve kayda değer bulmuşlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Büyükanne ve büyükbaba, ebeveynin çocukla paylaşmaya çalıştığı inancı doğrulama ve bu inancı detaylandırma potansiyeline sahiptir. Dindar büyükanne ve büyükbabalar, manevi gelişimin önemli anları da dâhil olmak üzere kendi deneyimlerini anlatarak çocukların manevi gelişimini teşvik edebilirler. Bu, çocuklarda Tanrı'nın hayatlarında önemli dönüm noktalarında da müdahil olacağına dair bir beklenti yaratabilir. Büyükanne ve büyükbabalar, ebeveynlerin erken yaşamları ve mücadeleleri hakkında hikâyeler anlatabilirler. Çocukların, bir zamanlar ebeveynlerinin de kendileri gibi çocuk olduğunu anladıkça ve kendi yaşadıkları bazı sorunlarla anne babasının da karşılaştığını fark ettikçe ebeveyniyle daha kolay bağ kurabileceği ifade edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Büyükanne ve büyükbabalar, kendi ebeveynleri ve diğer akrabaları hakkında konuştukları için aile kimliğinin aktarılmasına ve korunmasına yardımcı olabilirler. Aile için bu zeminin, çocukların hem geçmişe hem de gelecek nesillere bağlı olduğu bir süreklilik duygusunu zenginleştireceği düşünülmüştür. Konuyla ilgili olarak D. Ratcliff deneyimini aktarmıştır (s.154):

Ben küçükken, kafamı merakla dolduran uzak yerler ve uzak zamanlarla ilgili hikâyeler anlatırlardı. Bazen hikâyeler hayattan daha büyük, en azından sınırlı hayatımdan daha büyük görünse de akrabaların iyi ve kötü hikâyeleri beni etkiledi. Hikâyeler, arzu edilen ve itici davranışlar arasındaki farkı vurguluyordu. Başka bir deyişle, bana ahlaki öğretiler.

Anne ve babaların yokluğunda torunlarını büyüten büyükanneler ve büyükbabalar, kendi çocuklarından öğrendikleri zor derslerden çıkardığı dersler sayesinde torunları nasıl eğitmeleri gerektiğini daha iyi biliyor olabilirler. Onlar ayrıca, aynı dinin ya da inancın farklı zamanlarda ve mekânlarda nasıl anlaşıldığına ve yaşandığına için farklı bir bakış açısı sağlayabilirler. Ancak bazı büyükanne ve büyükbabalar ebeveynin aşlamak için çok

uğraştığı dini ve manevi değerlere zarar verebilirler. Bu durumda ebeveynlerin çocuklarına büyükanne ve büyükbabaları için dua etmeleri fakat onların örneğini takip etmemeleri gerektiğini açıklamaları tavsiye edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler, aile büyükleri olmayanlara veya çocuklarının inancına zarar verecek büyükleri olanlara kilisede veya huzur evinde vekil büyükanne ve büyükbaba edinmelerini tavsiye etmişlerdir. Dindar yaşlılar ile böyle bir ilişki kurulması çocukların manevi gelişimini destekleyecek büyükanne ve büyükbabalara sahip olmalarını sağlayabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.6.4. Arkadaşların Maneviyata Etkisi

Son yıllarda çocuk kültürünün solmaya başladığı görülmektedir. Çocuklar dışarı çıkıp pek oyun oynamazlar ve bu nedenle spontane danslar, oyunculuklar ve çocuk kültürünün diğer yönleri daha az görülmektedir. Ratcliffler, okulların teneffüs saatlerini azaltmasının bu sorunu daha büyük hale getirdiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca bilgisayar, televizyon, video ve video oyunları kullanımı artışından endişe duyulduğu ve çocukların dışarıda oyun oynamaya teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ebeveynlerin, çocukları dışarıda oynarken neler yaptıklarını takip etmeleri, hatta onlarla beraber dışarı çıkıp oyunlar oynamaları tavsiye edilmiştir. Bu, onlarla duygusal olarak bağlantı kurmanın iyi bir yolu olarak görülmüş ve oyun faaliyetleri esnasında İncil'i gerçek hayata uygulama yolunun açılacağı ifade edilmiştir. Örneğin, ip atlama esnasında söylenen tekerlemelere dini içerikli sözler eklenerek bunun gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Bu örnekten anlaşıldığı üzere dini hayat dünya hayatından ayrı görülmemiştir. Özellikle çocukluk çağında bu iki hayatın birbirinin içine geçmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Çocukluk döneminde, kendiliğinden ortaya çıkan dini tecrübeler bu dönemin temel özelliklerindedir. Çocuğun büyüdükçe okuldan ve katıldığı diğer ortamlardan ötürü çevresi hızla genişler ve birçok yeni yüzler tanır. Bu sebeple çocukluk döneminde 4-6 yaş arası oldukça önemli görülmüştür. Çünkü çocuğun ailesi dışında yeni bir çevre oluşturmaya başladığı zamanlar bu yaşlara tekabül eder. Çoğunluğu akranlarından oluşan yeni çevresi sayesinde çocuk, deneme ve yanılma yoluyla dini ve dini olmayan birçok şeyi tecrübe eder ve öğrenir (Köylü, 2004).

Arkadaşların manevi olarak yararlı veya zararlı etkileri olabileceği belirtilmiştir. Akran baskısı, ilkökul yıllarının başlarında, belki de daha erken yaşlarda başlar ve yaklaşık on bir ya da on iki yaşlarında doruğa ulaşır. Yapılan bir araştırmanın, çocukların akranlarını kendilerinden daha az dindar gördükleri ve bu nedenle grubun beklentilerinin çocukların tamamını veya çoğunu maneviyattan uzaklaştırma eğiliminde olduğunu gösterdiği belirtilmiştir. Çocuklar imanla ilgili çok sık dalga geçerler, lakap takarak birbirlerini kırarlar ve zorbalığa meyilli olurlar. Anne babaların, bu tür zararlı etkileri tamamen ortadan kaldıramasalar da en azından onları en aza indirmeye çalışabilecekleri belirtilmiştir. Ancak söz konusu araştırma, dostluk ve maneviyat arasında genel olarak pozitif bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Araştırmanın bulguları, çocuklar arasında artan manevi ve dini ilginin yerel bir kilisedeki arkadaşlıklarla ilişkilendirilebileceğini göstermiştir. Ancak çocuklar kilisede olsalar bile sahip oldukları arkadaşlara dikkat edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ortaokula, liseye ve üniversiteye başladıklarında çocukların arkadaş seçimleri üzerinde ebeveynin çok fazla etkisi olmasa da daha küçük yaşlarda sahip oldukları arkadaşları etkileyecekleri belirtilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Anne babaların, çocuklarının arkadaş seçimlerine önem vermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Sadece arkadaşların değil, aynı zamanda arkadaşlarının ailelerinin de çocukların manevi gelişimleri üzerinde etkili oldukları düşünülmüştür. Ancak çok muhafazakâr olan ebeveynlerin otomatik olarak daha muhafazakâr çocuklara veya evlere sahip olmayabilecekleri ve bu evlerde yetişen çocukların arkadaşlarına kötü örnekler sunabileceği ifade edilmiştir. Bu sebeple ebeveynin zaman zaman ve çocuklara belli etmeden, çocuklarının arkadaşlarıyla konuşmalarını ve oyunlarını izlemeleri tavsiye edilmiştir. Ebeveynlere ruhen hassas ve güzel ahlak sahibi olduğunu bildiği çocukları evlerine davet etmeleri önerilmiştir ancak bu, dinden uzak yaşayan ailelerin çocuklarından kaçınılması gerektiği anlamına gelmemektedir. Çocukların böyle çocuklar üzerinde olumlu bir etkisi olabileceği durumların ortaya çıkabileceği belirtilmiştir. Ancak Ratcliffler, biri iyi diğeri pek iyi olmayan iki çocuk bir araya getirildiğinde aralarında gelişen dostluğun iyi çocuğu, o kadar iyi olmayan çocuğa doğru hareket ettirme eğiliminde olduğunu ifade etmişlerdir. Öte yandan, bireyin zamanı ve ilgisi varsa çocukların dinle tanıştırıldığı ve manevi gelişmeye teşvik edildiği mahalle kulüpleri kurmayı düşünebilecekleri belirtilmiştir. Daha büyük bir çocuk (hatta bir genç) manevi

olarak daha olgunsa kendisinden daha küçük çocuklara bir şeyler öğretebilir. Gençler arasındaki nesiller arası dostluklar hem büyük hem de küçük çocuk için manevi olarak üretken olabilir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

3.6.6.5 Manevi Gelişim ve Okul

Bu bölümde araştırmacılar, okul seçiminin çocuğun manevi gelişimi üzerindeki etkilerini tartışmışlardır. Ratcliffler yaşadıkları ülkeyi baz alarak çoğu ebeveynin okul seçimiyle ilgili olarak üç genel seçeneği olduğunu belirtmişlerdir: Amerika’da en yaygın tercih olan yerel devlet okulları, Hristiyan okulları ve evde eğitim. Araştırmacılar, çocukların manevi gelişiminin okul seçiminden etkilenmesinin muhtemel olduğunu düşünmüşler ve okulların çocuklar üzerinde ne kadar manevi etkisinin olduğunu sorgulamışlardır. Hristiyan okullarına veya ev okullarına giden çocukların manevi gelişme olasılıklarının devlet okullarına giden çocuklara göre daha fazla olup olmadığını tartışmışlar ve bunu ebeveynlere şu şekilde ifade etmişlerdir (Ratcliff & Ratcliff, 2010, s. 160):

Hristiyan okullarına gidenlerin Hristiyan bir öğretmenle ve muhtemelen Hristiyan olan akranlarıyla Hristiyan bir ortamı olduğunu söyleyebilirsiniz. Bu okullarda çocukların genellikle en az bir İncil dersi vardır, bu da İncil’i daha iyi anlamayı ve Tanrı ile daha güçlü bir ilişki kurmayı sağlamalıdır. Ayrıca kutsal metinlerin ve Hristiyan görüşlerinin, sadece İncil dersinde değil, tüm derslerde aşılma potansiyeli de vardır. Aynı argümanlar evde eğitim için de yapılabilir, sadece evde durum daha güçlüdür çünkü müfredatı ve akran temaslarını kontrol ediyorsunuz. Kulağa Hristiyan okulları ve ev okulları tartışmayı kazanmalı gibi geliyor. Ama bakalım tersini yapabilecek miyiz? Devlet okuluna giden çocuk, gerçek dünyayla yüzleştiği için manevi olarak gelişme olasılığı daha yüksek olmalıdır. Burada çocuğun inancı sınanır ve eğer çocuk sınavı geçerse yaşadığı zorluklardan dolayı manevi olarak daha güçlü olacaktır. Ayrıca, kutsal metinler bize dünyada olmamız gerektiğini ama ona ait olmamız gerektiğini ve inanmayanlara şahitlik etmemizi söyler. Bir çocuk gün boyu birlikte olduğu herkes Hristiyan ise bunu nasıl yapabilir? Devlet okullarının dünyaya ışık olmaları için Hristiyanlara ihtiyacı vardır ve bazı devlet okullarında çok sayıda Hristiyan öğretmen ve hatta Hristiyan olan yöneticiler bulunur. Böylece her üç seçeneği de savunabilirsiniz: Hristiyan eğitimi, evde eğitim veya devlet eğitimi.

Ratclifflerin okullar üzerinden yaptıkları bu açıklamalardan genel mesajlar çıkarmak mümkündür. Birey sürekli, ortak duygu, düşünce ve değerlere sahip olduğu kişilerle aynı ortamı paylaşıyorsa farklı duygu ve düşünceleri tanıma imkânı elde edemez. Bir gün bu düşünce ve duygularla sınanmak zorunda kaldığında ne yapması, nasıl hissetmesi gerektiğini bilemeyip savrulabilir. Bu sebeple ebeveynler çocuklarını bir

fanusun içinde yetiştirmek yerine onları gerçek dünyayla tanıştırmayı tercih etmelidir. Çocuğun kendi değer ve inançlarını paylaşan insanlarla vakit geçirmesi önemli ve gereklidir ancak farklı görüşlerden kişilerle vakit geçirdiğinde çocuk gerçek dünyanın yüzünü göreceği için maneviyatı kuvvetlenebilir. Kendi inancıyla başkalarının inancını mukayese ederek inancını daha muhkem hale getirebilir. İnsanlar imtihan oldukça ve bu imtihanları geçtikçe kendilerini daha güçlü hissederler. Bu durum bireylerin maneviyatının güçlenmesini sağlayabilir.

Ratcliffler, Hıristiyan okullarının manevi etkisinin araştırılması gerektiğini vurgulamışlardır. Çocukların Hıristiyan okullarından olumlu yönde güçlü bir şekilde etkilenmeleri kulağa mantıklı gelmektedir ancak gerçekten durum böyle midir? Araştırmacılar bu bölümde bu soruya cevap aramışlardır. Birçok ülkedeki, çeşitli mezhepler temsil eden birçok Hıristiyan okulundaki çocukları kapsayan yaklaşık iki yüz araştırma çalışmasının geniş bir özetinin şaşırtıcı derecede tutarlı sonuçlar verdiği ifade edilmiştir. Buna göre, çocuk güçlü bir Hıristiyan ailesinden geldiğinde bazı olumlu etkiler olmasına rağmen dini okulların çocuğun maneviyatı ve inancı üzerinde çok az etkisi olduğu veya hiç etkisi olmadığı sonucuna ortaya çıkmıştır. Ev hayatının bir çocuk üzerinde Hıristiyan okulundan çok daha etkili olduğu vurgulanmıştır. Başka bir deyişle, bir çocuk bir Hıristiyan okuluna gidiyorsa (okulun oldukça kaliteli olduğu ve çocuğun, maneviyatını destekleyen bir Hıristiyan evinden geldiği varsayımı altında) okulun bazı çocuklar üzerinde olumlu etki bırakması olası görülmüştür. Bununla birlikte araştırmaların bir kısmı, olumlu bir etki altına girmek için okula birkaç yıl devam etmesi gerektiğini ve daha sonra bu etkinin evin etkisi ile karşılaştırıldığında büyük olasılıkla küçük olacağını öne sürmektedir. Çocuklarını bir Hıristiyan okuluna gönderen ve evde çocuğun manevi gelişimi ile ilgili çok az şey yapan veya hiçbir şey yapmayan ebeveynlerin, çocukların bir Hıristiyan okuluna gitmelerinden herhangi bir fayda görmeleri olası değildir. Hıristiyan okullarına giden Hıristiyan olmayanların çoğu Hıristiyan olmaz ve okula giden Hıristiyan çocuklar üzerinde olumsuz bir etki bırakmaları muhtemeldir. Bir okul ortamı çocuk üzerinde olumlu bir etki yarattığında, bu etkinin din derslerinden ziyade okulun genel ikliminin sonucu olması daha olası görülmüştür. Elbette bu kuralın istisnalarına da izin verilmelidir; Hıristiyan olmayan ailelerden gelip Hıristiyan olan ve hatta bir Hıristiyan okuluna gitmelerinin bir sonucu olarak ebeveynlerini Hıristiyan inancına doğru etkileyen çocukların da olduğu ifade edilmiştir ancak bu istisnaların

görünüşe göre genelin sonucunu etkilemediği belirtilmiştir. Çoğu durumda çocuğu maneviyat gelişimi açısından en çok etkileyecek olan Hıristiyan okulundan ziyade aile olduğu ifade edilmiştir. (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Bu açıklamalardan anlaşılan, dini eğitim veren okulların, çocukların manevi gelişimleri üzerinde etkili olabilmesi için okul ve aile iş birliğine ihtiyaç olduğudur. Eğer çocuk okulda kaliteli bir eğitim alıyorsa ve eve geldiğinde okulda öğrendiklerini evde ailesiyle birlikte uygulama imkânına sahipse bu durum, çocuk üzerinde oldukça olumlu bir etki oluşturabilir. Ancak aksi durumda, dini eğitim veren okulların çocuk üzerinde bir etkisi olmadığı savunulmuştur.

Ratcliffler yukarıda bahsedilen bazı araştırmaların zayıf tasarlandığını düşünmüşlerdir. Bazı araştırmalara öğretmenlerin din derslerini sevmediği okulları dâhil edilmiştir. Ayrıca bazı okullarda da din derslerini veren öğretmenler deneyimsiz ve statüsü düşük öğretmenlerdir. En iyi öğretmenlerin din derslerini vermesi sonucunda daha olumlu sonuçlar alınabileceği belirtilmiştir. Araştırmalardaki bir diğer yaygın kusur, araştırmaya dâhil edilen okulların birbirinden çok farklı olmasıdır. Ne sert ne de çok hoşgörülü olan ve tüm öğrencilerin Hıristiyan olmasını gerektiren iyi Hıristiyan okullarının olduğu belirtilmiştir. Bu okullar, çocuğun ve öğretmenin kişilik özelliklerinin iyi bir karışımıysa, çocuklar okulda birbirlerini kabul ediyorsa ve olumlu bir etki yapıyorsa ve din eğitiminde aile kaynakları tükenmemişse, Hıristiyan okullarının çocuklar üzerinde iyi yönde güçlü bir etkiye sahip olabileceği ifade edilmiştir (Ratcliff & Ratcliff, 2010).

Ratcliffler inceledikleri araştırmalara dayanarak, çocuklarda olgun bir inanç oluşturmaya yardımcı olabilecek iyi bir Hıristiyan okulunda aranması gereken dokuz özellik sıralamışlardır:

1. Özellikle kaliteli bir İncil dersi ve ilgili kitapları içeren yüksek kaliteli bir müfredat
2. Sık sık birbirleriyle inanç hakkında konuşan öğrenciler ve öğretmenler
3. Öğrencileri önemseyen öğretmenler
4. Kendi alanlarında yetkin öğretmenler
5. Okul maneviyatı duygusu

6. Adil disiplin politikaları
7. Öğrenci girdisini içeren politika
8. Öğretmenlerden öğrencilere destek, teşvik ve ödüller
9. Tutarlı bir şekilde uygulanan standartlar

Bu özelliklerden anlaşılın, çocuğun okulda iyi bir din eğitimi almasının yolu, okulun, dini ve pedagojik standartları bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak eğitim vermesidir. Okul müfredatlarının çocuk maneviyatına uygun şekilde tasarlanması çok önemli görülmüştür (Oruç, 2019).

Okul seçimi yaparken bir diğer alternatif, çocukları evde eğitmektir. Çocuğun evde eğitim gördükten sonra üniversitede oldukça başarılı olduğunu gösteren kanıtlar olduğu ifade edilmiştir. Evde eğitim, çocukları manevi olarak etkilemek ve onları Hristiyan okullarında bile var olabilecek olumsuz etkilerden korumak için bolca fırsat sağlamaktadırlar. Bazıları evde eğitimin çocukları gerçek dünyadaki yaşam için donatmayan korunaklı bir ortam sağladığını söylemişlerdir. Fakat Ratcliffler evde eğitim uygulayan ebeveynlere dair tecrübelerine dayanarak durumun nadiren böyle olduğunu, evde eğitim gören çocukların üniversiteye gittiklerinde genellikle sosyal olarak uyumsuz olmadıkları ifade etmişlerdir. Ev okullarıyla ilgili araştırma, çocuklarına evde eğitim vermeye karar veren kişilerin tipik ebeveynler olmadığını belirtmiştir. Tipik ebeveynlerle karşılaştırıldığında bu kişilerin, genellikle daha yüksek gelire, daha fazla üniversite eğitime ve öğretmenlik referanslarına sahip oldukları görülmüştür (Ratcliff & Ratcliff, 2010). Evde eğitimin kolay bir iş olmadığı, bilgi ve tecrübe gerektirdiği vurgulanmıştır. Yeterli donanıma sahip ve kaynakları karşılayabilecek ekonomik durumu olan ebeveynler tarafından yapıldığı zaman evde eğitimin olumlu sonuçlar vereceği ümit edilmektedir.

Amerika'da federal eğitim programını kabul etmiş devlet okullarında resmi din dersleri mevcut değildir. Okullarda serbest bırakma zamanı (released time) denilen, öğrencilerin okul zamanının bir kısmını kullanmasına izin veren bir zaman ayrıcalığı vardır. Bu zamanlar genellikle din öğretimi için kullanılmaktadır. Bu zaman, okul içinde veya dışında değerlendirilebilir (Köylü & Turan, 2014). Ratcliffler kendi çocuklarından edindikleri tecrübelerine dayanarak devlet okullarını en iyi okul seçeneği olarak

görmüşlerdir. Ancak kilisenin serbest kalma zamanlarında bu okullara takviyede bulunması gerektiğini savunmuşlardır (Ratcliff & Ratcliff, 2010)

IV. BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Maneviyat, olgun dindarlığın temeli olması nedeniyle, bu alanda bilimsel çalışmalar yapılmaya başlamadan çok daha öncesinde, dinle ilgilenenlerin ilgi duyduğu bir konu olmuştur. Dindar bir ailede yetişsin veya yetişmesin her çocuğun doğasında maneviyatın olduğu ve bunun gelişmesinin sağlanmasıyla çocuğun potansiyelinin ortaya çıkarılabileceği düşünülmüştür. Son yüzyılda çocuk maneviyatı ve manevi gelişim alanında yapılan çalışmalar artmıştır ve artmaya devam edecek gibi gözükmektedir.

“*ChildFaith*” kitabı, çocukların maneviyatlarının ve Allah tasavvurlarının gelişimini ele alan yeni çalışmalardan biridir. Bu çalışma, manevi gelişimin bebeklikten itibaren başladığı ve Piaget’in bilişsel gelişim kuramına dayanan araştırmaların aksine din eğitiminin çok küçük yaştan itibaren verilebileceği iddiası üzerine kurulmuştur. Bebeklerin mizaç özelliklerinin ve ebeveyniyle güven odaklı kurduğu ilişkinin ileride sahip olacakları Tanrı ve din anlayışına etki edeceği belirtilmiştir. Ebeveynine güvenen çocuğun ebeveyninin Tanrısına da güveneceği; ebeveyninin Tanrı ile oluşan ilişkisinden etkileneceği düşünülmüştür.

Kitapta, Tanrı inancının bebeklikten itibaren kademeli olarak geliştiği savunulmuştur. Çocukların okul çağına kadar Allah’ı, kendilerine istedikleri her şeyi veren bir insanmış gibi tasavvur ettikleri ifade edilmiştir. Okul çağına geldiklerinde antropomorfist Tanrı anlayışlarını terk etmeye başladıkları ve Allah’ın insanlardan çok daha fazlası olduğunu anladıkları; sekiz yaşından itibaren Allah’ın her şeye gücünün yettiği bilincine sahip olacakları ve birkaç yıl sonra Allah’ın her zaman her yerde olduğunu anlayacak seviyeye gelecekleri belirtilmiştir.

Kitapta yer alan diğer önemli bir husus ise çocuğun Allah tasavvurunun ebeveyni üzerinden şekillendiği düşüncesidir. Buna göre çocuklar, okul öncesi dönemde Tanrı’nın ve ebeveyninin özelliklerini birleştirme eğilimindedirler. Bu sebeple ebeveynlerin bunun farkında olarak eylemde bulunmaları ve çocuklarının gözünde Tanrı’yı temsil ettiklerini unutmamaları tavsiye edilmiştir. Okul öncesi çağındaki çocukların dini ve manevi gelişimlerini desteklemek için ebeveynlere ve diğer yetişkinlere tavsiye niteliğinde

yönergeler sunulmuştur. Bu tavsiyelerin ortak teması; çocuğu sıkmadan, severek öğrenmesini sağlayarak ve dini hayatı gündelik hayatın içine entegre ederek anlayış düzeylerine uygun bir şekilde eğitmektir. Ayrıca kitapta, okul öncesi çağındaki çocukların manevi deneyimler yaşamalarının sağlanması amacıyla çeşitli yöntemler izleyebilecekleri belirtilmiş ve bunlardan biri olan *Godly Play* yöntemi açıklanmıştır. Kitapta son olarak, çocukları dini ve manevi açıdan sağlıklı bir şekilde besleyebilmenin yolları ortaya konulmuş ve olabildiğince detaylandırılmıştır. Kitabın maneviyat kavramını ve manevi deneyimleri büyük ölçüde Allah anlayışı ve dini inanç boyutunda ele almış olması, hem dini kaynaklardan hem bilimsel kaynaklardan yararlanılmış olması ve hem ebeveyn eğitimi olan bir çiftin, çocukluklarında yaşadıklarına ve çocuklarını büyütürken tecrübe ettiklerine dayanmış olması kitaptaki tavsiyeleri din eğitimi açısından değerli kılmıştır.

Çocukların dini ve manevi gelişimlerinin desteklenmesi noktasında en büyük sorumluluk ebeveynlerine ve daha sonra çevrelerindeki diğer yetişkinlere düşmektedir. Ratcliffler böyle düşündükleri için Hristiyan ebeveynlere yol göstermek amacıyla birçok yöntem ortaya koymuşlardır. Bu yöntemler büyük ölçüde diğer dinlerin eğitiminde de kullanılabilir yöntemler olarak görülmüştür. Bu sebeple bu araştırmanın amaçlarından biri, kitapta sunulan yöntemlerin İslam din eğitimi uygulamalarının uygulanabilirliğini tartışmaktır. Bu amaçla Müslüman ebeveynlere sunulacak tavsiyeler şunlardır:

1. Öncelikle kendi maneviyatınıza odaklanın: Çocuğunun dini ve manevi gelişimini desteklemek isteyen ebeveyn öncelikle kendi manevi hayatını düzenlemelidir. Çünkü anne ve babalar çocukların ilk rol modelleridir. Bebekler yaklaşık altıncı aydan itibaren anne ve babasını taklit etmeye çalışır ve bu durum erken çocukluk dönemi boyunca büyük oranda bu şekilde devam eder. Bazı araştırmacılar 0-3 yaş arasında bebeklerin ebeveyn ile Tanrı tasavvurları arasında bağlantı kurduklarını ifade etmişler ve bu sebeple ebeveynlerin Tanrı'yı en iyi şekilde temsil etmelerini gerektiğini düşünmüşlerdir. Ebeveynler çocuklarının kazanmalarını istedikleri dini ve ahlaki davranışları önce kendileri kazanabilirler ve istenmeyen davranışları terk edebilirler. Ebeveynlerin ve çocukların dine ve maneviyata yönelebilmeleri için huzurlu bir ortama ihtiyaçları vardır. Kaosun ve gürültünün hâkim olduğu bir ortamda maneviyatın gelişmesi pek mümkün görülmemektedir.

2. Bebeğinizin size güvenmesini sağlayın: Bebeklik döneminde inancın güven üzerine inşa edildiği birçok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Bebek dünyaya geldiği andan itibaren öncelikle fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarını karşılayan kişiye güvenle bağlanır. Bu kişi genellikle annedir. Bebek zihinsel olarak geliştikçe güven duygusunu Tanrı'ya yöneltir ve ona güvenle bağlanır. Bebeğin ihtiyaçları düzenli bir şekilde karşılanmazsa başta ebeveyne karşı olmak üzere güvensizlik duygusu geliştirmesi muhtemeldir. Bu durum bebeğin çocuklukta ve yetişkinlikteki Allah inancını olumsuz şekilde etkileyebilir. Bu sebeple anne ve babalar bebeklerinin yeme, içme, giyme gibi fiziksel ihtiyaçlarını ve sevgi, şefkat, merhamet gibi duygusal ihtiyaçlarını düzenli bir şekilde karşılamaya özen göstermelidir.

Çocuklar sevdikleri ve güvendikleri kişilerin sözlerini dinlerler ve bu kişileri taklit ederler. Okul yıllarında en sevilen dersin genellikle en sevilen öğretmenin dersi olduğu bilinen bir gerçekliktir. Tıpkı bunun gibi eğer çocuk anne babasını seviyor ve onlara güveniyorsa onların din hakkında konuşmalarını ve dini davranışlarını önemseyip uygulamak isteyebilir.

3. Anlamasa dahi bebeğinize Allah'ı anlatın: Bebek, ilgilenmek için kucağa alındığında o huzurluyken ebeveyn onunla konuşabilir veya ona Allah ile ilgili sözler içeren şarkılar ve ilahiler söyleyebilir. Bebek bu sözlerin anlamını anlamayacaktır fakat bu sayede ebeveynin bebeğe sevgisi ve söylediği kelimelere ait sesler arasında olumlu duygusal bir kurulabilir. Bebek kucaklanmanın verdiği rahatlığın tadını çıkartırken usulca onun kulağına fısıldanacak şarkılar ve sözler sayesinde Allah'la ilgili olan sözler ile olumlu duygular arasında bağlantı kurulacaktır. Bebek büyüyünce bu sözlerin anlamını anlayacaktır fakat bu duygusal bağ sayesinde çocuk, bebeklik döneminin çağrıştırdığı sözleri diğerlerine nazaran daha çok sevebilir. Öte yandan eğer Allah ve dini inançla ilgili sözler öfke, yoksunluk, ilgisizlik gibi durumlarla bağdaştırılırsa bebeğin dine karşı daha sonraki duygusal tepkileri olumsuz olabilir.

4. Soyut anlayışları gelişmemiş çocuklarınıza dini bilgilerden ziyade Allah'ın sevgisini öğretin: Çocukların okul çağına geldiklerinde, Allah'ın yargısını ve adaletini bilmeye ihtiyaçları vardır. Ancak daha küçük olanların öncelikle Tanrı'nın sevgi ve ilgisini hissetmeye daha çok ihtiyaçları vardır. Bu dönemde çocuklara idrak edemeyeceği dini bilgileri aktarmak faydasızdır. Üstelik onların

sıkılmalarına ve din eğitiminden kaçmalarına sebep olabilir. Çocuklara kendisini çok seven, onu koruyan ve her zaman onunla birlikte olan bir Allah tasavvuru kazandırmak bu dönemde daha etkilidir. Allah'ın merhametinin ve sevgisinin nasıl olduğunu anlatmak yerine onun merhametinin yeryüzündeki somut yansımaları gösterilebilir. Örneğin, çocuğa bir mandalina gösterilip “Görüyor musun şu mandalinayı? Allah bizi o kadar çok seviyor ki mandalina gibi lezzetli bir şeyi ikram etmiş. Üstelik biz daha kolay yiyebilelim diye onu dilimler haline getirmiş. Ne kadar merhametli bir Rabbimiz var.” şeklinde açıklamalarda bulunulabilir. Dini inanç Allah tasavvuru üzerine kurulduğu için çocuğun olumlu bir Allah tasavvuru kazanması ileride edileceği dini bilgileri anlayıp içselleştirmesini ve uygulamaya geçirmesini sağlar.

5. Çocukların hatalı teolojik konuşmalarına aşırı tepki vermekten kaçının: Çocukların zihinsel düşünme kapasiteleri ile yetişkinlerinki aynı değildir. Onlar 12 yaşına gelinceye kadar soyut kavramları olması gerektiği gibi idrak edemezler. Bu sebeple din ve özellikle Allah konusunda hatalı yorumlarda bulunmaları mümkündür. Çocukların hatalı yorumlarına “Allah çarpar”, “Tövbe de! Cehenneme gidersin” gibi tepkiler vermek doğru değildir. Bu tepkiler çocuğun Allah'tan ve dinden soğumasına sebep verebilir. Ayrıca çocukların Allah ve din hakkında konuşmaktan kaçınmasına neden olabilir. Bu sebeple çocuğun manevi gelişimi olumsuz etkilenir. Misal, çocuk Allah'ın büyüklüğü ile bir insanın veya nesnenin büyüklüğünü kıyasladığında ona kızmak yerine Allah'ın her şeyden büyük olduğunun açıklanması daha doğru bir davranıştır. Çocuklar zaten zihinleri geliştikçe soyut Allah tasavvuruna sahip olacaklar ve somut tasavvurlarını terk edeceklerdir. Ebeveynlerin bu konuda sabırlı olmaları gerekmektedir.

6. Çocuklarınızla dini inanç ve tecrübelerinizi paylaşın: Ebeveynler kendilerinin etkilendiği, manevi hayatlarını şekillendiren inançla alakalı tecrübelerini çocuklarına anlatabilirler. Çocukların, yetişkinlerin mücadele ve zaferlerini duymaya ihtiyacı vardır. Çocuk kendisinin geçtiği zorlu yollardan anne babasının da geçtiğini bilirse kendisini yalnız hissetmez. Ayrıca ebeveynler çocuklarına karşılaştıkları zorluklara karşı rehberlik ederek onların yüklerini hafifletebilirler.

7. Çocuklarınızı yardım faaliyetlerine dâhil edin: Çocukların yardımlaşma faaliyetlerinde ve sosyal sorumluluk projelerinde aktif rol almaları manevi gelişimlerini desteklemektedir. Çocuklar bu sayede dini inancının sosyal hayata olumlu etkilerini görür ve inancını pekiştirirler. Başka insanlara yardım ederek onların mutluluğuna katkıda bulunması çocuğun bundan haz duymasına ve dolayısıyla manevi deneyimler yaşamasına sebep olur. Yardımlaşma ve dayanışma İslam dininde çok önemli bir yere sahiptir. Birçok ayette ve hadiste muhtaçlara yardım edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Çocuklar başkalarına yardım ederek Allah'ın buyruklarını yerine getirmenin hazzını yaşayabilirler. Örneğin, yaşlı ve kimsesiz birine yemek ikram edilecekse çocuktan bunu yapması istenebilir veya çocuklar kendi oyuncaklarını ihtiyaç sahibi diğer çocuklarla paylaşmak için teşvik edilebilir.

8. Din eğitiminde kıssaları etkin bir şekilde kullanın: Kur'an'ı Kerim'de olduğu gibi İncil'de de peygamberlerin kıssaları yer almaktadır ve aynı peygamberlerin kıssaları arasında benzer noktalar bulunmaktadır. Kıssalar üzerinden din eğitimi gerçekleştirmek Hristiyan din eğitiminde uzun yıllardır kullanılan bir metottur. Hatta kıssaların çocuğa en etkin şekilde aktarılabilmesi için araştırmacılar tarafından yaklaşımlar geliştirilmiştir. Son zamanlarda ilgi görmeye başlasa da çocuk din eğitiminde Kur'an kıssaları maalesef etkin bir şekilde kullanılamamıştır. Oysa kıssalar, çocuklar için oldukça ilgi çekicidir. Çocuklar kıssalarda anlatılanları hayal etmek suretiyle manevi deneyimler yaşayabilirler. Kıssalardaki karakterlerin duygu dünyasına girmek suretiyle, yaşanmış olayları onların bakış açısından değerlendirmeye çalışabilirler. Çocuklar din hakkında sahip oldukları teorik bilgilerin pratik halini kıssalarda net bir şekilde görebilirler. Çocuklar kıssalar sayesinde Allah'ın hoşnut olduğu ve olmadığı davranışları daha iyi kavrayabilirler. Kıssaların çocuğun manevi ve dini gelişimi üzerinde daha birçok etkisi vardır. Bunların bir kısmı araştırmacının ilgili bölümünde ele alınmıştır. Burada vurgulanmak istenen kıssalardan en etkin şekilde yararlanma yollarıdır. Kıssalar konusunda yapılacak en basit etkinlik, onu etkili bir şekilde anlatmaktır. Bunun için masal okuyuculuğu eğitimi alınabilir. Bu eğitimin amacı vurgu, tonlamalar, jest ve mimiklerle masalları ve hikâyeleri ilgi çekici şekilde okumaktır. Bu yöntem düz bir anlatıma göre çocuğun çok daha ilgisini çekecektir.

Kıssalarla ilgili en önemli etkinlik ise kıssaları canlandırmaktır. Çünkü çocuk, canlandırma yoluyla kıssayı deneyimlemiş olur. Somut yaşantılar sonucu öğrenilenlerin oldukça etkili ve kalıcı olduğu bilinmektedir. Çocuğun yaşına ve anlayış düzeyine uygun kıssaların bir tiyatro oyunu gibi sergilenmesi mümkündür. Burada karşılaşılabilecek en büyük sorun, peygamber rolünün olup olmayacağı meselesidir. İslam geleneğinde peygamberlerin herhangi bir şekilde canlandırılması uygun bulunmamıştır. Ancak yine de dizi ve filmlerde bunların örnekleri görülmüştür ve bunların çoğu takdir toplamıştır. Dolayısıyla çocuklara belli peygamberlerin rollerinin verilmesi mümkün görünmektedir ancak bunun çocukların peygamber anlayışlarına zarar verip vermeyeceği konusunda bilimsel araştırmalara ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla öncelikle bunun için zemin hazırlanmalı sonra uygulama yapılmalıdır. Etkin kıssa kullanımına dair daha birçok yol mevcuttur ve bunlar araştırmanın ilgili kısmında detaylandırılmıştır.

9. Çocuklara alışkanlıklar kazandırın: İnsanların günlük hayatta rutinleri olduğu gibi dini hayatlarında da rutinleri olmalıdır. Bu rutinler sayesinde din, günlük hayatın içine entegre olur ve birey Allah'ın hayatında daima müdahil olduğunun bilincinde olur. Örneğin, yatmadan önce veya yemekten önce dua etmek çocuklara kazandırılabilir alışkanlıklardır. Çocuğun her hafta ebeveyniyle cuma namazına gitmesi, her sabah uyandığında Allah'a bunun için şükretmesi, yapacağı iyi işlere besmele ile başlaması gibi başka örnekler vermek mümkündür. Ebeveynler bu konu üzerine düşünüp çocuklarına ne gibi güzel alışkanlıklar kazandıracaklarını kendileri tespit edebilirler.

10. Dini bayramları ve günleri özenle kutlayın: Dini bayramları ve özel günleri kutlamak, bu günlere değer vermek çocukta bu günlerin önemli olduğu hissiyatını oluşturur. Ayrıca bu günlerde kutlanan olayların Müslümanlar için ne ifade ettiğini öğrenirlerse bayramlar ve dini günler çocuklar için öğretici bir deneyim haline gelir. Bu günlerde ebeveynlerin özenle hazırlık yapmaları ve bu hazırlığa çocukları da dâhil etmeleri gerekir. Çocuklar bu sayede bayramlarla ilgili unutamayacakları manevi deneyimlere sahip olurlar. Örneğin, Ramazan ayı gelmeden çocukla beraber evin süslenmesi, çocuk için Ramazan'da kullanacağı etkinliklerin hazırlanması oldukça iyi bir fikir gibi görünmektedir. Son yıllarda Ramazan ayından önce ve bayramlarda

evlerin süslenmesi, sosyal medyanın etkisiyle daha yaygın hale gelmiştir. Çocukların bu durumdan oldukça keyif aldıkları görülmüştür.

Bayramların önemli özelliklerinden biri ailecek kutlanmasıdır. Bayramda aile büyükleri ve akrabalarla bir araya gelmek aile bireylerinin kendilerinden daha büyük bir şeyin parçası olduklarını hissetmelerini sağlar ve bir aidiyet duygusu yaratır. Bu gibi gelenekler aileyi sembolize ederler ve ailenin değerlerini pekiştirirler. Bu sebeple aileler, bayram kutlamalarını ihmal etmemelilerdir.

11. Çocukları camiye götürün: Çocuğun ibadet eğitiminde rol modeller ve taklitler çok önemlidir. Çocuğun camide namaz kılanları sık sık görmesi namaz ibadetini içselleştirmesine neden olabilir. Ancak bunun için çocuğun olumlu örneklerle karşılaşması gerekir. Camide namaz kılan kişilerin çocuklara karşı olumsuz tavır ve tepkileri çocuğun namaza ve hatta dine karşı olumsuz tavır takınmasına sebep olabilir. Yapılan bir araştırma, bireylerin cami deneyimlerinin kalıcı iz bırakıcı olabileceğini ortaya koymuştur (Çınar, 2016). Dolayısıyla cami cemaatinde bu bilincin oluşturulabilmesi için çabalanmalıdır. Bu uzun yıllar alacak bir çaba olabilir fakat sonucunda çocukların camiyle iyi ilişkiler kurabilmesinin önündeki engeller kalkmış olacaktır. Özellikle cami imamının çocuklara karşı hassas davranması gerekir. Çünkü küçük çocuklar imamları adeta Allah'ın temsilcileri olarak görürler. Onların olumsuz davranışları çocuğun olumsuz bir Allah tasavvuru geliştirmesine sebep olabilir.

Yukarıda bahsi geçen araştırma, camide geçirilen hoş vakitlerin dini gelişimi olumlu etkilediğini ortaya koymuştur (Çınar, 2016). Bu sebeple ebeveynler çocuklarını mutlaka camiye götürmelilerdir. Çocukların cami sevgisi kazanmaları için görevliler üzerlerine düşeni yapmalıdırlar. Örneğin, caminin cemaate fazla yakın olmayan bir köşesinde çocuklar için küçük bir oyun alanı düzenlenebilir ve çocukların ilgisini çekecek oyuncaklara ve teknolojik aletlere yer verilebilir. Günümüzde bazı imamlar bunları uygulamaya çalışmaktadırlar. Şu anda sayıları çok az olsa da çocuklara camiye sevdirecek görevlilerin çoğalması umulmaktadır.

12. Çocukları doğa gezilerine çıkarın: Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde, insanların Allah'ın kendileri için yarattığı nimetlere bakarak Allah'ı tanınması ve ona şükretmesi gerektiği vurgulanmıştır. Doğal dünya insanlara birçok manevi gerçekliği

öğretebilir. Doğanın her bir unsurundan çıkarılacak dersler vardır. Ağaçların çiçek açmasının hayatı ve canlılığı; yaprak dökmesinin ise ölümü hatırlatması gibi doğadaki birçok öge insanlara bir şeyler anlatır. Doğada keşif yapan çocuk, Allah'ın varlığının insanları bütünüyle kuşattığını gözleriyle görebilir. Bu sebeple ebeveynler çocuklarıyla birlikte doğa gezileri yapmalı ve gezinti esnasında çocukların hayranlık duyduğu şeylerde Allah'ın kudretini hatırlatmayı ihmal etmemelidir. Bu sayede çocukların manevi deneyimleri Allah inancı ile desteklenmiş olacaktır.

13. Çocukların arkadaş seçimleriyle ilgilenin: Çocuk okula başladığı andan itibaren, ailesiyle sınırlı olan çevresi genişlemeye başlar. Genellikle akranlarıyla arkadaşlık etmeyi tercih eden çocuklar, arkadaş seçerken iyi anlaşılabilir biri olmasının dışında başka kriteri göz önünde bulundurmazlar. Ancak ebeveynlerin başka kriterleri olmalıdır. Arkadaşlar birbirleri üzerinde oldukça etkililerdir. “Bana arkadaşını söyle sana kim olduğunu söyleyeyim.”, “Üzüm üzümüne baka baka kararır.” gibi atasözleri bu sebeple dilimize yerleşmiştir. Hz. Peygamber'in “Kişi sevdiğiyle beraberdir.” hadisini de bu anlamda ele almak mümkündür. Çocuklarının dindar ve ahlaklı bireyler olmasını isteyen ebeveynler, çocuklarının kendilerine olumsuz örnek oluşturabilecek kişilerle yakın arkadaşlık kurmasının önüne geçmelidir. Bunu büyük çocuklara uygulamak mümkün değildir ancak küçük yaştaki çocuklar ebeveynlerinin sözlerini dinlemeye daha meyillilerdir.

14. Çocukların dedeleri ve nineleriyle vakit geçirmelerine fırsat tanıyın: Dindar aile büyükleri çocuğun dini, manevi ve ahlaki gelişimleri üzerinde oldukça olumlu etki bırakabilirler. Çünkü onlar çocuk eğitiminde daha tecrübelidirler. Geçmişte yaptıkları hataların ve doğruların farkındadırlar. Bu sebeple çocukların onlarla zaman geçirmeleri sağlanmalıdır. Çalışan ebeveynlerin çocuklarını bakıcıya veya kreşe bırakmak yerine varsa dedesine ve ninesine bırakmaları çocuğun din eğitimi için daha faydalı olacaktır. Çünkü çocuğun din eğitimi ailede başlar, çocuk temel inançlarını ailede oluşturur. Çocuk din eğitiminin en önemli boyutu sevgidir. Dedeler ve nineler çocukları ihtiyaç duydukları sevgiyle eğitebilirler.

KAYNAKÇA

- Atik, A. (2019). Çocukluk Dönemi Din Eğitime Bilimsel Temelli Bir Yaklaşım Denemesi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 22(56), 353-369.
- Aydın, M. Ş. (2010). Kaş Yaparken Göz Çıkarmak. *Diyanet Dergisi*. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=3705>
- Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Rude, S. P. (2003). Spiritual Development in Childhood and Adolescence: Toward a Field of Inquiry. *Applied Developmental Science*, 7(3), 205-213.
- Bilgin, B. (1995). Çocuklarımızın Duyguları ve Duaları. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2, 69-78.
- Boyatzis, C. J. (2009). Examining Religious and Spiritual Development During Childhood and Adolescence. İçinde M. de Souza, L. J. Francis, J. O'Higgins-Norma, & D. Scott (Ed.), *International Handbook of Education for Spirituality, Care and Wellbeing* (C. 3, ss. 51-67). Springer.
- Boyatzis, C. J. (2012). Spiritual Development During Childhood and Adolescence. İçinde L. Miller (Ed.), *The Oxford Handbook of Psychology and Spirituality*. Oxford University Press.
- Boyatzis, C. J. (2017). Çocukluk Döneminde Dini ve Manevi Gelişim (M. Koç, Çev.). *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 395-445.
- Campbell, A., & Curtis, E. (1996). The public's views on the future of religion and science: Cross-national survey results. *Rev. Relig. Res.*, 37(3), 260-267.
- Cebeci, S. (2015). *Dini İletişim* (3. bs). İz Yayıncılık.
- Çayır, C. (2013). Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 25-60.
- Çınar, F. (2016). Cami Cemaatinin Cami İle Tanışmalarında Çocukluk Dönemi Yaşantılarının Etkileri. *Journal of International Social Research*, 9, 1050-1050. <https://doi.org/10.17719/jisr.2016.1452>
- Dowling, E. M., & Scarlett, W. G. (Ed.). (2006). *Encyclopedia of Religious and Spiritual Development* (ss. xxiv, 528). Sage Publications, Inc.
- el-Kettani, M. A. (t.y.). *Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Teratibu'l-İdariyye)* (A. Özel, Çev.; C. 2). Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam.

- Ergin, T. (2020). Bilişsel Gelişim. İçinde H. Ergin & S. A. Köseoğlu (Ed.), *Gelişim Psikolojisi* (9. bs). Nobel.
- Gross, Z. (2006). Spirituality, Contemporary Approaches to Defining. İçinde E. M. Dowling & W. G. Scarlett (Ed.), *Encyclopedia of Religious and Spiritual Development* (ss. 424-426). Sage Publications, Inc.
- Gürses, İ., & Kılavuz, M. A. (2011). Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 153-166.
- Harms, E. (1944). The Development of Religious Experience in Children. *American Journal of Sociology*. <https://doi.org/10.1086/219518>
- Hasanoğlu, E. (2018). Yahudilik. İçinde M. Alıcı & Süleyman Turan (Ed.), *Dinler Tarihi*. Lisans Yayıncılık.
- Hill, P. C., Pargament, K., Hood, R. W., McCullough, M. E., Swyers, J. P., Larson, D. B., & Zinnbauer, B. J. (2000). Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure". *Journal for Theory of Social Behaviour*, 1(30).
- Hökelekli, H. (1996). Fıtrat. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 13, ss. 47-48). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hull, J. M. (2003). Manevi Gelişim: Yorumlar ve Uygulamalar (İ. Kapaklıkaya, Çev.). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(2), 109-124.
- Karakaya, S. (2008). *Dindarlık Ve Kişilik Arasındaki İlişki, Allport Ve Fromm'un Karşılaştırmalı Analizi*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Kaya, M. (2011). Tasavvur. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 126-127). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- King, P., & Boyatzis, C. (2004). Exploring Adolescent Spiritual and Religious Development: Current and Future Theoretical and Empirical Perspectives. *Applied Developmental Science*, 8, 2-6. https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0801_1
- Köseoğlu, S. A. (2020). Ahlaki Gelişim. İçinde H. Ergin & S. A. Köseoğlu (Ed.), *Gelişim Psikolojisi* (9. bs). Nobel.

- Köylü, M. (2004). Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45(2), 37-54.
https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000190
- Köylü, M., & Oruç, C. (2017). *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Nobel.
- Köylü, M., & Oruç, C. (2021a). Çocuk Dönemi Din Eğitimine Gelişimsel Bir Bakış Açısı. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 6(12), 27-46.
- Köylü, M., & Oruç, C. (2021b). Dini İnançın Temellerinin Bilimsel ve Teolojik Değerlendirmesi: Nöroteoloji. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*.
<https://doi.org/10.18505/cuid.884089>
- Köylü, M., & Turan, İ. (2014). *Karşılaştırmalı Din Eğitimi*. Nobel.
- Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. Bağlam Yayıncılık.
- Mercan, Ç. S. (2020). Gelişim Psikolojisinde Kuramlar ve Araştırma Yöntemleri. İçinde H. Ergin & S. A. Köseoğlu (Ed.), *Gelişim Psikolojisi* (9. bs). Nobel.
- Meydan, H. (2015). *Din Eğitiminde Manevi Boyut*. DEM.
- Mutçalı, S. (1995). Manevi. İçinde *Arapça-Türkçe Sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Nye, W. C., & Carlson, J. S. (1984). The Development of the Concept of God in Children. *The Journal of Genetic Psychology*, 145(1), 137-142.
<https://doi.org/10.1080/00221325.1984.10532259>
- OneTiredMum [@MamanMaryam_]. (29 Mayıs 2022). I've been teaching my kids to ask Allah for anything. On Friday just before maghrib, maryam wanted pizza, it [Tweet].
https://twitter.com/MamanMaryam_/status/1531015922382684164
- Oruç, C. (2010). Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, X(3), 75-96.
- Oruç, C. (2013). Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi. *Journal of Turkish Studies*, 8(Volume 8 Issue 8), 971-971.
<https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.4804>
- Oruç, C. (2019a). Montessori Eğitim Yaklaşımının Din Eğitimine Uygulanması: Godly Play Örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(38), 235-266.
<https://doi.org/10.34234/ded.552117>

- Oruç, C. (2019b). Tanımı Metodolojisi ve Eğitim Açısından Çocuk Maneviyatı. İçinde M. Köylü (Ed.), *Din Eğitiminde Çağdaş Konular* (ss. 153-181). DEM.
- Oruç, C. (2021). *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi* (3. bs). DEM.
- Oser, F., Scarlett, G., & Bucher, A. (2007). *Religious and Spiritual Development throughout the Life Span*. <https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0117>
- Öztürk, İ. (2015). *Gordon Allport'un Din Anlayışı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Peker, H. (2016). *Din Psikolojisi* (13. bs). Çamlıca Yayınları.
- Ratcliff, D. (1992). Baby Faith: Infants, Toddlers, and Religion. *Religious Education*, 87(1), 117-126. <https://doi.org/10.1080/0034408920870111>
- Ratcliff, D., & Ratcliff, B. (2010). *ChildFaith: Experiencing God and Spiritual Growth with Your Children*. Cascade Books.
- Roehlkepartain, E. C., King, P. E., Wagener, L., & Benson, P. L. (Ed.). (2006). *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*. Sage Publications, Inc.
- Rousseau, J.-J. (2009). *Emile*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Shahabi, L., Powell, L. H., Musick, M. A., Pargament, K. I., Thoresen, C. E., Williams, D., Underwood, L., & Ory, M. A. (2002). Correlates of self-perceptions of spirituality in American adults. *Annals of Behavioral Medicine: A Publication of the Society of Behavioral Medicine*, 24(1), 59-68. https://doi.org/10.1207/S15324796ABM2401_07
- Soysal, A. Ş., Bodur, Ş., İşeri, E., & Şenol, S. (2005). Bebeklik Dönemindeki Bağlanma Sürecine Genel Bir Bakış. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 8(2), 88-99.
- Ulu, M. (2016). İnanç Gelişim Teorisi: İnanç Aşamaları. *Bilimname*, 1, 139-156.
- Underwood, L. (2011). The Daily Spiritual Experience Scale: Overview and Results. *Religions*, 2. <https://doi.org/10.3390/rel2010029>
- Yavuz, K. (2012). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Boğaziçi Yayınları.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (12. bs). Seçkin Yayıncılık.
- Yorulmaz, B. (2012). *Bir Din Eğitimi Aracı Olarak Dini Müziğin Kullanımı*. Din ve Müzik Sempozyumu.

http://www.academia.edu/7033998/B._Yorulmaz_Bir_Din_Egitimi_Araci_Olarak_Dini_Muzigin_Kullanimi_Din_ve_Mu-zik_Sempozyumu_26-27_Nisan_2012_Istanbul

Yurdagür, M. (2020). Muhalefetün li'l-Havadis. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 30). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Yust, K. M. (2003). Toddler Spiritual Formation and the Faith Community. *International Journal of Children's Spirituality*, 8(2), 133-149. <https://doi.org/10.1080/13644360304626>

Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I., Cole, B., Rye, M. S., Butter, E. M., Belavich, T. G., Hipp, K. M., Scott, A. B., & Kadar, J. L. (1997). Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(4), 549-564. <https://doi.org/10.2307/1387689>

Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I., & Scott, A. B. (1999). The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects. *Journal of Personality*, 67(6), 889-919. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00077>